

Ukhti Syute

Ugumugumy kumukuru

$$g(47.925)$$

24-58

1916

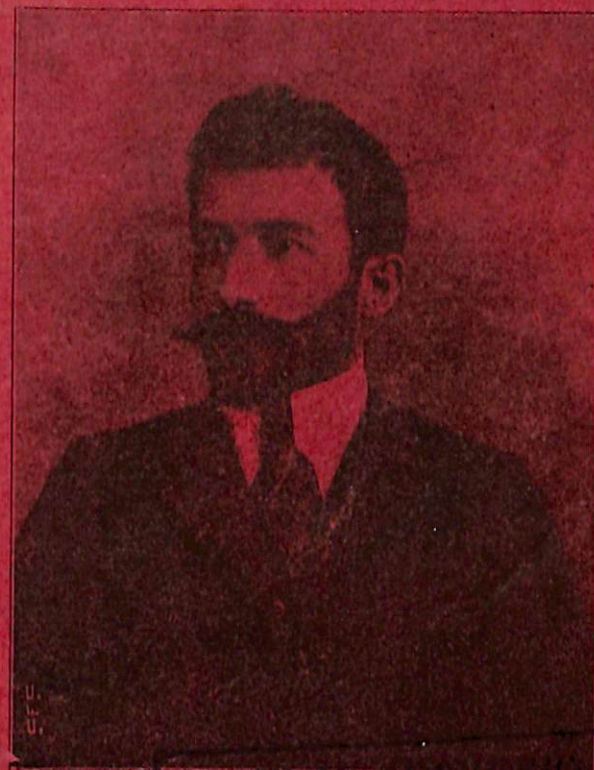
1190

ՀԱՅԿ ԱՅԷՄԵՐՆ

24 JAN 2006

ՄԳԱՊՍԱԿ ԻԳԽԱՆԻ

(Պատկերազարդ)

92

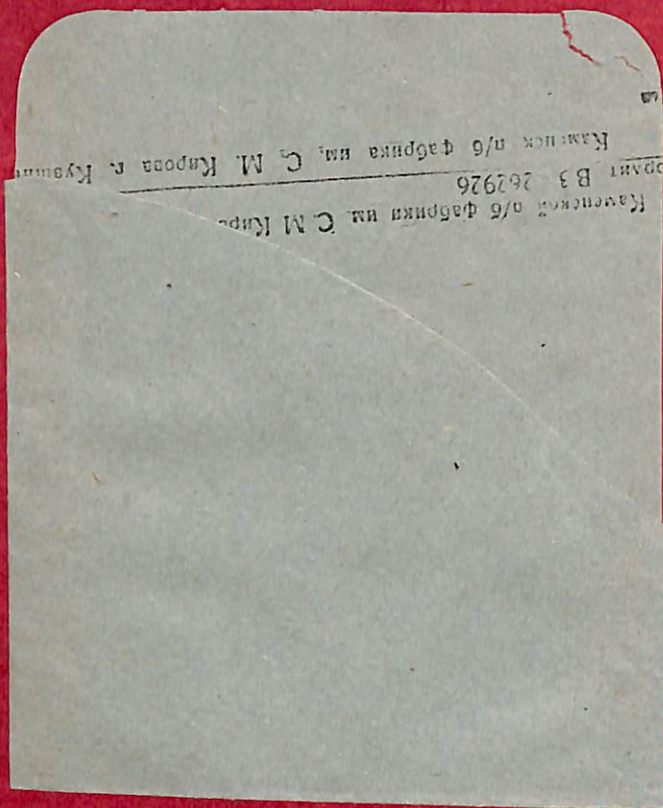
Ի-684

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ՀԱՅՈՒՆՑԱՅԻՆ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՍՏԱՆԲՈՒԼ
10 ՀԱՅՈՒՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ն. Ադամյանի, Պոլից. 7

1916

Handwritten text in Armenian script at the top of the document, partially obscured by a date stamp.

19 AUG 2020

Ս Գ Ե Պ Ս Ե Կ

Handwritten signature and date 19.8.16.

Ի Ժ Խ Ե Ն Ի

9(47.925)

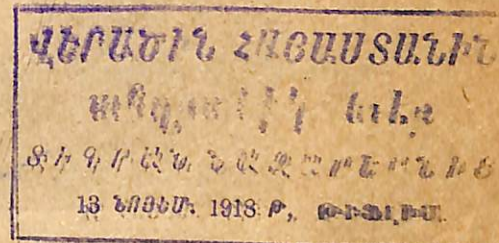
X-50

Կողմեր և Հրատարակիչ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

«Ման գե իմացեալ՝ ման է, ման
իմացեալ՝ անմահութիւն է»
Եղիշէ պատարար

ԹԻՖԼԻՉ
Յարամ Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7
1916

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

Վանի 1915-ի Ապրիլեան հերոսամարտի նախօրեակին (3 Ապրիլ. ուրբաթ) Հայոց-Ձորի Հիրճ գիւղի մէջ, իր երեք անձնուէր և կտրիճ զինակիցներու (Վահան, Պօղոս, Միհրան) հետ, ստոր և նենգ դաւադրութեամբ մը գազան թշնամիի կողմէն, սպանուած մեր ռազմիկ-հերոս և զգայուն բանաստեղծ, Ղարաբաղի առիւծասիրտ լեռնարդու, Իշխանի վեհ և անմոռաց յիշատակը յաւերժացնելու համար լոյս ընծայեցի այս գրքոյկը:

Իմ խորին և սրտագին շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ այն ամէն ընկերներուն և ծանօթներուն որոնք իրենց բարոյական օժանդակութեամբ և յօդուածներով, սիրայօժար կերպով արձագանք տուին իմ դիմումին:

Մասնաւոր շնորհակալութիւններս նաև նահատակ ռազմիկի սգաւոր այրիին, տիկ. Սիրանուշին, որ սիրով իմ տրամդրութեան տակ դրաւ Իշխանի, յիշատակարաններ, քանի մը ոտանաւորներ և նկարներ: Իսկ սիրելի հայրենակիցս Բարունակ Կապոտիկեանը սիրայօժար կերպով հոգ տարաւ և օժանդակեց ինձ յօդուածներու ընտրութեանը մէջ:

Իբրև առաջին փորձ գրքոյկս հարկաւ ունի իր պակասաւոր կողմեր, որու համար յարգելի ընթերցողներու ներողամտութիւնը կը խնդրեմ:

Թիֆլիս 1916 Փետր.

Հայկ Տ. Ա. Աճէմեան

oooooooooooo

1404-91

180-901

206

ՎԱՆԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Դ՛հ, որ Կարմիր Ապրիլին, պատնէշներու վրայ և խրամներու մէջ զիւցազնաբար կուրծք տուիր անարգ և արիւնոուշտ թշնամու մահաբեր զնգակներուն և կատաղի գրոհներուն՝

Դ՛հ, որ խիզախ ու քաջարի զաւակներովդ յաղթականօրէն՝ դիմադրելով տարար քո փառաւոր ու պանծալի յաղթանակը՝

Յեզ, Հայ Ժողովուրդ, քո սուրբ անուան և հերոսամարտին քաջաբար նահատակուած քո ռազմիկ—կորիւններու—«Որոնք խիզախ կեանքով դաժան մահը հեզմեցին եւ հպարտ մահով մեք սեւ կեանքին փայլ տուին», — պաշտելի անմոռաց և Կարմիր յիշատակին իր այս գրքոյկը կը ձօնէ՝

Կազմող

Խաչատուր

Ի Շ Խ Ա Ն

(Նիկոլա Միքայելեան)

Իշխանը, իսկական անունով Նիկոլ, ծնած է 1882 ին՝ Ղարաբաղի Գառասնի գիւղին մէջ։ Հայրը՝ հարուստ գիւղացի մը, թէև անգրագէտ, բայց աշխարհ տեսած մարդ (կը պարապէր ընկուզի տախտակի վաճառականութեամբ) իր տղան ուսման կուտայ Շուշիի թեմական դպրանոցը։

Բնականէն սրամիտ և հարուստ ընդունակութիւններու տէր Նիկոլը, իր ընկերական շրջանին մէջն է որ կստանայ այն ոգին և դաստիարակութիւնը որոնք յետոյ զինքը ձգեցին Ղարաբաղի լեռներէն Ռշտունեանց սարերը։ Շուշիի թեմական դպրոցի աշակերտներէն ընտրելագոյն մաս մը, ի մի համախմբուած՝ կը հրատարակէր «Կոկոն» անուն ձեռագիր թերթիկ մը, որու աշխատակիցները յետագային դարձան յայտնի գրագէտներ և գործիչներ, ինչպէս օրինակ՝ Բասենի համակրելի գործիչ Մենակը (եզոր Առըստամեան), Իսաջան (զոհ գացած Կարսի ռումբի պայթումին չորս ընկերներով), Թորգոմ (Թուման Թումեան) սպանուած 1904 օգոստոսին Օլթիի մօտ սահմանագլխի վրայ, երբ 60 հոգանոց խմբի զլուխն անցած Սասունին օգնութեան կերթար, Վանի յայտնի գործիչ Արամը, Ալ. Ռուբենին, Ն. Սարգիսեան և այլն։

Բնականէն ըմբոստ և անզուսպ պատանի Նիկոլը չը կրնալով տոկալ այդ շրջանին թեմականի մէջ տիրող Բենիկ վարդապետեան ռէժիմին՝ զորդալի սկանդալով մը դուրս կուգայ դպրոցէն, կանցնի Երևան ու կը մըտնէ այն տեղի թեմականը։ Կոն ալ նոյն սկանդալ աւարտական քննութեան ատենը։

Այնուհետև Նիկոլը կանցնի Կարսի շրջանը յեղափոխական պրօպագանդիստի ցուպը ձեռին. շատ չանցած իր հոգեկից ընկեր Մենակի հետ կը գտնենք Նիկոլը 1903ի գարնանը Բասենի գեղերուն մէջ: Բասենցիները Մենակի անմոռաց անունը յիշած ատենը չէին մոռցած նաև իրենց Գրիգորին (այս անունով էր նա երեցեր հոն). ես տեսայ թէ ինչպէս 1913 օգոստոսին թախանձանքով կը խրնդէին Վառձանէն ուր Իշխանը Բասէն ղրկեն, չէ՞ որ Վանը գործիչներ շատ ունի, իսկ իրենք բոլորովին առանց մարդու են մնացեր...:

1903ի աշնան՝ երբ Խանի և Նէվրուզի խումբերը Սասունին օգնութեան կերթային, Գրիգորը ուղարկեցաւ ընդառաջ խումբերը առաջորդելու. ապա ինչպէս, յայտնի է տեղի ունեցաւ Իւզվերանի և Գոմաձորի հռչակաւոր կռիւները. քիչերը ազատեցան և ատոնցմէ մէկն էր Գրիգորը: Սա՛ խումբ մը ընկերներու հետ կը յարձակէ թիւրք ձիաւոր ժանդարմներու վրայ, և սպաննելով անոնց, ձիերը հեծած կը քշէ դէպի սահմանագիծը և կազատւի:

Բայց Նիկոլի ռազմատենչ և անդուստի հոգին չէր կրնար մնալ երկրէն, արիւն և արցունքի մէջ խորովուող երկրէն հեռու. տաճկահայ մարտիրոս ժողովուրդը նոր զոհեր, նոր ողջակէզներ կը պահանջէր, հայոց բազմաշարժար դատը, անտակ կարասի պէս նոր արիւն կուզէր:

Մօտ տարի ու կէս առաջ Վարդգէսը ձերբակալւած էր Վանի մէջ և անոր փոխարինելու համար ճամբայ ելած էր Կոմսը (Վ. Փափագեան). Նիկոլն ալ միացաւ վերջինիս ու 1903ի ուշ աշնանը մենք կը գտնենք երկուքին Վասպուրականի մայրաքաղաքին մէջ:

Մինչ Բժիշկը (Վ. Փ.) քաղաքին մէջ մըջիւնային անհկատ աշխատանքով կը պատրաստէր ապագայ մեծ հրդեհի սկզբնական կայծերը, Իշխանը (Նիկոլը այդ անունով մտաւ Վասպուրականը) թողնելով քաղքի համեմատաբար խաղաղ մթնոլորտը, անցաւ գաւառ:

Իշխանի երևումէն առաջ Վանի գաւառները բոլորովին մոռցւած էին գրեթէ, 90-903 պատահաբար այդ գաւառ-

ները շրջած էին Պետօն, Վարդան և Միքօն. գիւղերու վրայ մեր առաջին շրջանի գործիչները նայած են իբր ուտեստ, ապաստան և ուղեցոյց աւող վայրերու: Յեղափոխական պրօպագանդը այն տեղ շատ հարեանցիօրէն էր մոռտ գտած: Իշխանը առաջին կըլլայ որ լըջօրէն հիմ կը դնէ մեր գաւառական կազմակերպութեանը:

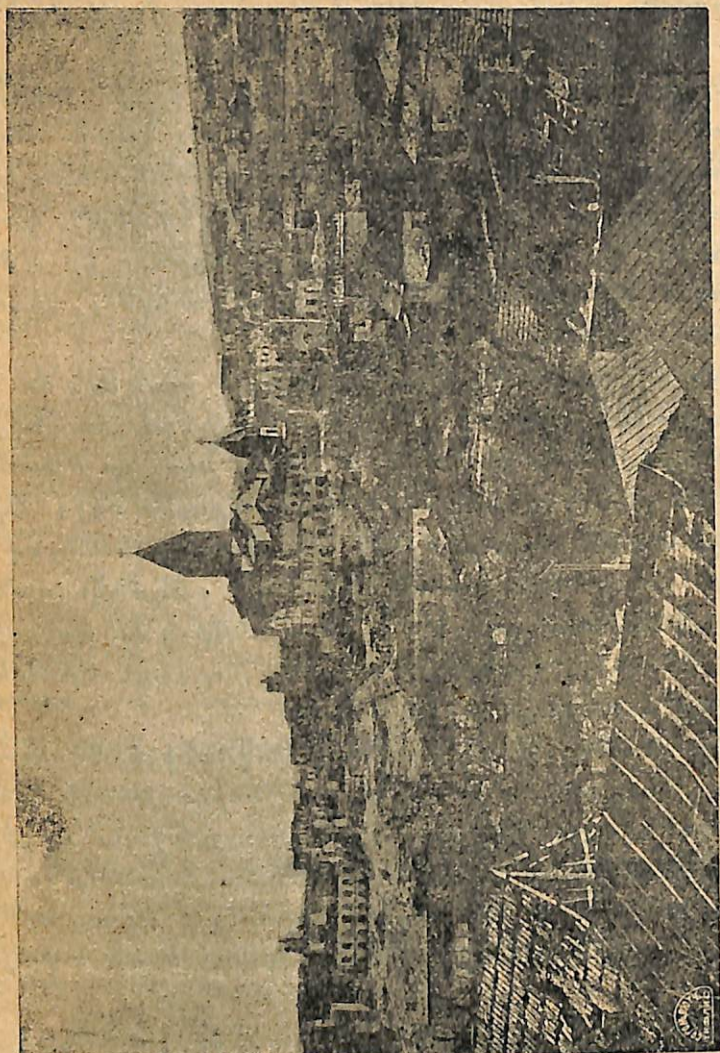
Անբեղ և անմօրուս այդ ռազմիկը գլուխ անցած հասակաւոր և փորձուած զինւորներու կը շրջէ Հայոց—Ձոր, Շատախ, Գաւաշ, Մոկս, Կարկառ և Կարճկան. սարսափի կը մատնէ քիւրտ բէկերը, աղաները և պետական պաշտօնեաները, կը զինէ ժողովուրդը, դպրոցները կը հիմնէ և կարճատև շրջանի մը մէջ կը յաջողի հասցնել յեղափոխական առնական սերունդ մը:

Այսպիսի պայմաններու մէջ, ինչպէս կըսէ Արամը *) «ամենազարմանալին այն է որ նա ժամանակ կուենայ ինքնազարգացմամբ զբաղելու, և կրնամ ըսել որ Իշխանը աւելի շատ բան սովորեց ատով քան դպրոցին մէջ»: Արդարև Իշխանը իր գրածքներով, դասախօսութիւններով և յայտնած աւողջ դատողութիւններով, բազմակողմանի զարգացած երիտասարդի մը տպաւորութիւն կը թողուր. այնուհետև արդէն՝ հետզհետէ Իշխանի զարգացումը աւելի և աւելի կատարելութեան հասաւ:

1904 ին Սասնոյ մարտիկները Անդրանիկի, Գէորգ—Չաւուշի, Մուրատի և Սեպուհի առաջնորդութեամբ նաւով Ախթամար էին եկած, այնտեղ ընդառաջելու գացին նաև Իշխան և Բժիշկը, կառավարութիւնը մասնութեամբ տեղն իմանալով նաւերով կղզին պաշարեց և սկսաւ ուրմբակոծել, բայց խումբերը անփափա զուրս եկան և խոյս տւին:

Իշխանն ալ իւր խմբով անցաւ դարձեալ դէպի Ռշտունեանց լեռները, Նարեկ գիւղը գտնւած ատենը պաշարեցաւ հարիւրաւոր քիւրտերէ և զինւորներէ. կատաղի կուէ մը ետքը ճեղքելով թշնամիներու խիտ շղթան բազմաթիւ զինները փռելով կանցնի լեռները: Քիւրդեր այդ անունը սար-

*) Տես «Աշխատանք» 1915 № 221. Բ.

Իսխանի Հայրենիքի
Շ Ս Ի Շ Ս

սափով կը լսէին, իսկ հայ գեղջուկը առանձին հպարտութեամբ մը բերան կառնէր Իշխանի անունը. երգեր կը հիւսէին ժողովրդական հերոսի շուրջը «Աւուսն եկաւ, թափաւ կազալ,*) Իսխան եկաւ, ձեռքը մալիգաւ, վայ լէ՛ լէ՛ լէ՛ լէ՛, վայ յօ՛ յօ՛ յօ՛ յօ՛»:

Միաժամանակ Իշխանը կը թղթակցէր Ամերիկայի «Հայրենիք» ին. ռազմի երգեր կը գրէր «Իրօշակ»-ին, վիճակագրական և տեղագրական ուսմասիրութիւններ կը պատրաստէր Հեռնապարի **) շրջանի գաւառներուն:

Բայց Իշխանի գործունէութեան ամենակարեւոր դրուագը եղաւ Ախթամարի դպրոցը, որու մասին երկու խօսք ըսել աւելորդ է՝:

Ախթամարը թէև Հայաստանի ամենահարուստ վանքն էր իւր լայնարձակ թեմով ու իր իրաւասութեան տակ գրտնուած վանքերով, բայց դարեր շարունակ այդ հարուստ աղբիւրները կամ քիւրտ բէկ-աղաներու գրպանն են մտած և կամ կաթողիկոսներ են իրենց տակը դրած. տխրահռչակ Խաչատուր Կաթողիկոսի մահէն յետոյ Արսէն վրդ. Մարգարեանն էր կաթող. տեղապահը. տարիներ շարունակ այդ վեղարաւոր ըանկօնարօլ և քմահաճ վերաբերւած էր Ախթամարի հսկայական կալւածներու հետ, իրեն նպատակը դրած էր կաշառքներով և փէշքէշներով իր դիւքը ամրացնել ինչպէս իր նախորդները, ու հարուստ Ախթամարը 10-12 հոգանոց մոնթանոց մը միայն կը պահէր: Դեռ 60-ական թւականներուն՝ մեծ հայրենասէր Խրիմեանը փորձեց Ախթամարը դարձնել իր արժւարոյն՝ Վարագին ձեռնամուխ լինելէն առաջ, բայց չը յաջողեցաւ. մուծ տարրերը շատ էին ուժեղ, և այդպէս ալ մնաց մինչև որ Իշխանի ձեռքը մաքրեց այդ Աւգեան ախոռը: Արսէն վարդապետը սպանւեցաւ, որովհետև իր բազմապիսի խոստովանելի և անխոստովանելի մեղքերու հետ մէկ-տեղ գաղտնի կերպով լուր կուտար Ոստանի գայմաղամին կամ Վանի կուսակալին Ախթամար կղզեակին մէջ ապաստանող հայդուկներու մասին:

*) Տերև: **) Այդպէս կանաւնէիք լեռնային շրջանի գաւառները:

1904 ին հիմնադրված Աղթամարի դպրոցը և չը նա-
յած իր ներքին կարգ մը անհաճոյ բարդութիւններուն
և խիստ կարճատեւ շրջանին՝ ամբողջ սերունդ մը արտա-
դրեց. մարտիկ, գրագէտ, ուսուցիչ. որը ամբող-
ջովին տոգորւած էր Իշխանի ոգով և իդէալներով.
յիշենք այստեղ այդ սերունդէն Լևոն Շաղօեանը
յայտնի խմբապետ և մարտիկ), Միհրան Չաթօեանը
(գաւառական երախտաւոր գործիչներէն մին, մեռած
էջմիածնի մէջ), Արտ. Բարս. (մեր ամենապատրաստուած
գաւառացի ուսուցիչներէն մին), Տիգրան Շատախցի (ու-
սուցիչ, սպանւած Շատախի կռիւներուն) Կարկառցի
տեղօրիստներ Արշակ և Գրիգոր. և այլն: Վաղամեռիկ
Ռաֆայէլ Նրիցեանն ու Յովսէփ Խլղաթեանն ալ Իշխանի
աշակերտներէն կրնանք համարել, քանի որ յեղափոխա-
կան-մարտական դաստիարակութիւնը անկէ էր որ
ստացան ամենէն աւելի:

Իշխանի պատրաստած առնական սերնդի մասին
պատկերը ամբողջացնելու համար յիշենք, նաեւ մեր ժողո-
վրդի ծոցէն դուրս եկած խմբապետներ և զինուորներ, ո-
րոնք տարիներ շարունակ Ռշտունեաց և Կարկառի լեռ-
ներուն վրայ շարունակեցին իրենց սիրելի Վարպետի
պակաս թողածը, ինչպէս Ոգմեցի Վաթօն և Սարգիս,
Մոկացի Թուշուն, Համբարձում և Գրիգոր, Շատախցի
Ղարիբ, Գաւառացի Ասպօն և Միսօն, Կարկառցի Նզիր և
Գալուստ և այլն և այլն:

Աղթամարի դպրոցը ամբողջ հինգ գաւառի՝ ուսու-
ցիչ, հասարակական գործիչ արտադրող շտեմարանն է-
ղաւ, վանքը աշխարհականացաւ, դեռ համիտեան օրե-
րուն այնտեղ հիմք դրեցաւ սահմանադրական մարմին-
ներու, տեսնալու էր թէ ինչպէս ֆօլօզաւոր և ռալ-ռա-
պիկ հագնող գիւղական պատգամաւորները կուգային Աղ-
թամարը՝ իրենց շրջանի ձայնը ներկայացնելով և իրենց
ուրոյն պահանջները դնելով...

1907 ի սկզբին, Վիեննայի մէջ կը գումարէր Դաշ-
նակցութեան IV-րդ ընդհ. ժողովը. Իշխանը՝ Արամի և
ողբացեալ Համազասպ Բաղէշեանի հետ, հոն փութացած

էր. Արամը իսկոյն վերադարձաւ, իսկ Իշխանը նոյն
տարւայ նոյեմբերի սկիզբը. երկու ամիս ետքը
պայթեց Դաւօի անուելի դաւաճանութիւնը (1908 Յունվար.
24-ին,) որուն հետեւեց դժոխային շրջան մը Վասպուրա-
կանի համար: Նոյն տարւայ մայիսի 5 ին երբ Արամը իր
20 ընկերներով ձերբակալեցաւ, Իշխանը ապաստանած
էր լեռները, որուն յետոյ միանալու գացին Սարգիսն
ու Բժիշկը իրենց խումբերովը. ամիսներ շարունակ Իշ-
խանը բազմաթիւ ընդհարումներ ունեցաւ զիրենք հետա-
պընդող Զալալ փաշայի և իր պաշտօնակիցներուն հետ,
մինչև որ եկաւ 908 ի Յունիս 10ը իւր «Օսմանեան սահ-
մանադրութեամբ»...

Վանի գործիչները Սարգիս, Արամ, Բժիշկ, Վաթ-
եան և ուրիշները գործով կամ այլ պատճառներով Վա-
նէն հեռու գտնւած տեղեր Իշխանն էր որ մնայուն կեր-
պով կը վարէր կազմակերպական գործունէութիւնը:

Այստեղ արդար և անաչառ ըլլալու համար պէտք է
ըսել որ Իշխանը սահմանադրական շրջանին իր հմայքը
մասով մը կորսնցուց Վանի երիտասարդութեան աչքին,
որովհետեւ երբ մէկ կողմէն Արամներ և Սարգիսները քուն և
դատար չունէին գիշեր ցերեկ, իրենց ամբողջ ժամա-
նակը տրամադրելով շինարար, ստեղծագործ աշխա-
տանքին, Իշխանը մատի ծայրերով կը մասնակցէր
յաճախ ընթացիկ այդ կեանքին, մենք սորված
էինք հասարակական գործիչը տեսնել միշտ ժո-
ղովներու, խորհրդակցութիւններու. և կամ գիւղացիին
հետ անոր հսկայ կարիքներուն բաւարարելու աշխա-
տանքին մէջ. Իշխանը պէտք էր շարունակէր, ինչպէս կը-
սեն մեղրամոմի պէս այրել, լոյս և տաքութիւն տալու
համար. նա իրաւունք չունէր իր հանգստութեան մասին
մտածելու... պէտք էր որ նա յառաջ տանէր գործը այն-
պէս, ինչպէս սկսած էր — ահա ասով կարելի էր բնորո-
շել այդ գործիչի դէմ եղած դժգոհութիւնները, որքան
որ այլազան էին անոնք, իրաւացի կամ անիրաւ:

Յետոյ Իշխանի պակասութիւններէն գլխաւոր գիծ
մալ եթէ կար, այդ իւրանսիստեմ, անկապ ծրագիրներն

ու գործերն էին, հրաշալի կերպով կը ծրագրէր, ոգևորութեամբ գործի կսկսէր և ահա կարճ միջոցէմը յետոյ կը թողուր այսպէս. և իր անհատական կեանքին մէջ. իմ խորին համոզմունքով Իշխանը կարող էր լաւ գրագէտ ու բանաստեղծ դառնալ, լաւ հրապարակագիր, նաև լաւ հռետոր, երգիչ, գեղարուեստագէտ, բայց անհոգ էր դէպի իւր այս ընտիր յատկութիւնները և անփոյթ կերպով կը թողուր այն գրւածքը, որ ենթադրենք թէ՛ քանի մօր առաջ սկսած էր:

Անոր գլխ. ջանքերով սկսեցաւ հրատարակել «Աշխատանք» շաբաթաթերթը Վանի մէջ: Նա առաջինը եղաւ որ քառաձայն համերգներ կազմակերպեց, նաև կը մասնակցէր սիրողներու ներկայացումներուն. եղաւ ատենապետ գաւառական երեսփոխ, ժողովի, անդամ Արարուց թաղ. խորհրդի, նոյնպէս անդամ Կենդրոնականի խնամակալութեանը, բայց ապահովաբար այսպիսի գործեր չէին որ անոր անունին այնքան հմայք էին տւած, որքան նախասահմանադրական շրջանի լեռնապարեան իր գործունէութիւնը. նա հերոս-ազգային էր, և այդպէս ալ մնաց քիւրտ աղաներու և պետական պաշտօնեաներու աչքին: Երբ նա կերեւէր պետական բարձր անձնաւորութիւններու քովը, ամենքը կը պատկառէին իրմէն, այդ փոքրիկ մարմնէն, որու դէմքին կը փայլատակէին զոյգ մը արծաթի աչքերը:

Իշխանի փոքրիկ կազմաւածքին մէջ արդարեւ միակ սոսկում ազդող իր աչքերն էին: Մեր գաւառացի ընկերները հետեալ էպիգօտը կը պատմէին Իշխանի կեանքէն:

Կարճկանի պատուհասը Մուսա-բէկը*) իր կեանքը փրկելու համար քիւրդ գլխաւորներէն ժողով մը կը գումարէ իր տան մէջ, դաւադրութիւն մը սարքելու համար Իշխանի կեանքին դէմ (Իշխանը քանի մ'անգամ փորձած էր Մուսա բէկը իր տան մէջ սպաննելու), ժողովին պատահմամբ ներկայ կըլլայ նաև Մոկսի խաղաղասէր Մութուլ-լահ-բէկը:

*) Սպաննւած 1913 ի տմուան, դաշն. տերօրիստներէն: Բ.

— Պէտք է ամէն գնով վերջ դնել այդ լակոտի կեանքին, կըսէ Մուսա-բէկը. ապա դառնալով դէպի իր վախկոտ ժողովականները, կը բացականչէ զայրագին, ինչ կայ վախնալու, կըսեն որ փոքրիկ կազմաւածքով կօնէ (տղայ) մըն է ձեր Իշխան ըսածը.

— Ճիշտ է, կը միջամտէ Մութուլլահ-բէկը, Իշխանը պատիկ կօնէ մըն է, բայց երբ նա մի անգամ իր աչքերը այսպէս՝ քեզ վրայ դարձնէ... տեղն ու տեղ կը հալիս...

Եւ ահա չարադէտ օր մը, այդ սարսափը, Վասպուրականի Իշխանը զոհ կերթայ 915 ի Ապրիլ 3 ի գիշերը Հիւրն գիւղին մէջ անարգ դաւադրութեան մը, իւր 3 ընկերներով...

Վասպուրականը կը կորսնցնէ իւր հրաշալի հերոսը, հայ ժողովուրդը իր լաւագոյն գաւազներէն մին, իսկ իւր ընկերները կորովի և աննկուն գինակից մը:

Նա ինկաւ նամարդ դուշմանի գնդակէն, մուրազը, մեր ամենուս մուրազը սրտին՝ կտակելով իւր յետնորդներուն անվկանդ մաքառում, աննկուն հերոսամարտ, մինչև... Մեծ Առաւօտը:

Իշխանի ոսկորները հանգիստ կը մնան գերեզմանին մէջ, եթէ երբէք իւր ստեղծած սերնդի կենդանի մնացորդները շարունակեն այն գործը որուն զոհ գացին բազմաթիւ շատերը, մեր սեւաւոր հայրենիքի հատընտիր գաւազները...

Եւ այդ սերունդը ուժեղացած թափւած արեան հեղեղներէն, նոր ոգի և նոր թափ առած մեծ ուսուցիչներու լուսապայծառ դէմքերէն կը շարունակէ իր գործը, իր ուխտը, իր կտակը:

Փառք իւր անմեռ անւան, պատիւ իր հետնորդներուն:

Թիֆլիս 1916 Փետր. 20.

Բարունակ

ՄԵՆԱԿԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Դուն էլ վերկացար դէմ արեծաղին,
Գօտիդ կապեցիր քո մէջքը հպարտ,
Աչքդ դարձուցիր շողուն աստղերին,
Ասիր, կը հասնեմ դեռ լոյս չըբացւած:

Եւ կեանքի բեռը դրիւ քո մէջքին,
Ճամբորդի ցուպը քո ձեռքը առար.
Յոյսն էր շողշողում քո սաթ աչերին,
Եւ հպարտ-հպարտ էն ճամբան ընկար:

Ու սիրտդ յուսոտ,
Հոգիդ մըրկոտ,
Միշտ քայլում էիր
Քո ճամբան փշոտ:

Քալէ ու քալէ
էն ուղին մօտէ.
Ալ-վառ շողերով
Արե կը ծագէ:

էյ, ազիզ ախբէր, շատ ջահել-ջիւան
կերաւ ու կերաւ էտ անկուշտ ճամբան.
Շատերը ընկան էտ ճամբի կէսին,
Սրտերը վառւած՝ յոյսը աչերին:

Հէյ վախ, հէյ վախ, հէյ նամարդի նման
Քեզ էլ կուլ տուց էտ անկուշտ ճամբան.
Հէյ վախ, հէյ աշխարհը, քեզ էլ կուլ տուց
էտ ազիզ ճամբան՝ անծէր, անվախճան:

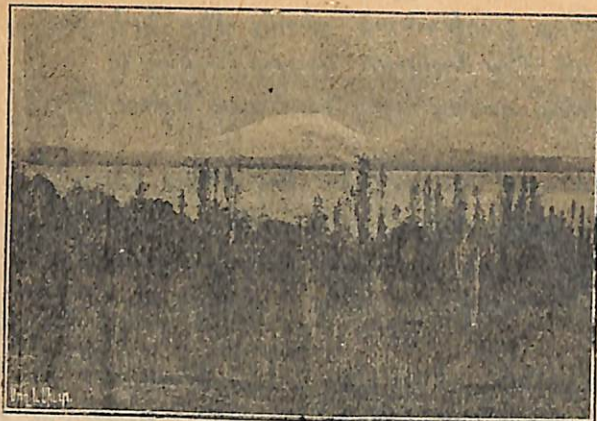
Թէ սաղ մնացինք՝ ու հազար բարով
կըցանք յաղթանակ՝ բերել մեր երկրին,
Թէ որ մեր երկրէն հազար-հազարով
կըցանք դուրս քշել նամարդ թշնամին...

Կը դամ կը կանչեմ Բասենայ դաշտից,
«Հէյ ազիզ ախպէր, ել, մենք յաղթեցինք.
Մենք դուրս քշեցինք նամարդ թշնամուն
Հազար-հազարով վրէժ հանեցինք:

Անձրեկից մաշւած քո ոսկորները
Կը դամ կը ժողվեմ՝ մէկ-մէկ, երգելով
Տանեմ կը թաղեմ Անտոքայ սարը՝
Սասուն տալահով՝ հանգչիս անխռով:

2437
1304-91 (80-90)

Վան — Այգեւսան

ՌԱԶՄԻԿՆԵՐԸ ԱՐԵՒԻ ԶԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Բռնութիւնը երէկ ու 600 տարի, երբ շղթայեր էր մեր Երկրը, մեր Սիրտը մեռեր, մեր կեանքի լոյսը մարեր էր ու ճամբաներն Արեւի և Գեղեցկութեան՝ փակուել էին մեր առջև:

Օրը եկաւ, երբ ըսին թէ Բռնութիւնը հնար է գետնահարել, հնար է վառել լոյսերը Հայաստանի գեղեցիկ Արեւին:

Ու ելաւ Մէկը, ցուպը ձեռքն առաւ ու փշոտ արահետներով գնաց Բռնութեան ճակատն ապտակահարելու և արևի ոսկի ճաճանչները շղթայազերծելու Հայաստանի գիշեր հորիզոններուն վրայ:

Ճամբան, ուրկէ անցաւ Ան, ներկեց իր արիւնով և ալ չը վերադարձաւ:

Բայց ահա գօտեպինգ պատրաստուեցին ուրիշները, Ռազմիկները, երիտասարդութիւն մը ամբողջ, նոյն ճամբուն վրայ՝ նոյն վսեմ ցնորքներուն զոհուելու ի խնդիր...

Ու երբ կը բացուէր Արշալոյսը կարմիր ու մօտիկ կը թուէր արևածագը պայծառ, վեր կը կենար Ռազմիկներու բաղանքը հըգօր, գօտին կը կապէր հպարտ մէջքին և աչքը շողուն աստղերուն յառած, Ազատութեան Արեւը համբուրելու կը վազէր...

Բայց ճամբու կէսին, կ'իյնար վայրահակ, սէրը վառուած, յոյսը աչքին... Ու այսպէս օր մը, Մեծակը — Եգօր Առստամեան — ինկաւ Հայաստանի լոյս Արեւի փնտռութիւն ճամբուն վրայ ուր իշխանը եղերեղեց անոր մահը:

Թէ սաղ մնացինք ու հազար բարով
կրցանք յաղթանակ բերել մեր երկրին,
Թէ որ մեր երկրէն հազար հազարով
կրցանք դուրս քշել նամարդ թշնամին...
Կը դամ կը կանչեմ Բասենի դաշտից,
Հէյ, ազիզ ախպէր, ել մենք յաղթեցինք
Մենք դուրս քշեցինք նամարդ թշնամուն,
Հազար հազարով վրէժ հանեցինք...

Եղերեղեց Իշխանը ու ճամբորդի ցուպը ձեռքին, կեանքի ու երկրի բեռը թիկունքին, մրրկոտ հոգիով վազեց նոյն ճամբուն վրայ:

Գնաց վառեց Ազատութեան լոյսերը Գաւառի, Շատախի, Կարկառի և Սպարկերտի մթին լեռներու մէջ, ցուրտ ու մութ օճախներու համար, գողցաւ բերաւ Հայաստանի Արեւի ճաճանչներէն քիչմը լոյս և քիչ մը տաքութիւն և ապրեցաւ իր ժողովուրդի հետ:

Եւ օր մը, երբ Շատախը վառուած էր իր հրահրած սրբազան կրակով՝ Բռնութեան դէմ ինքը գնաց նոյն ճամբին վրայ՝ Բռնութեան կրակն այս անգամ խաղաղութեան արցունքներով մարելու... Բայց ինկաւ դիտապաստ՝ Արեւի անկուշտ ճամբուն վրայ, դեռ դուրս չի քշուած նամարդ թշնամիի գնդակներէն...

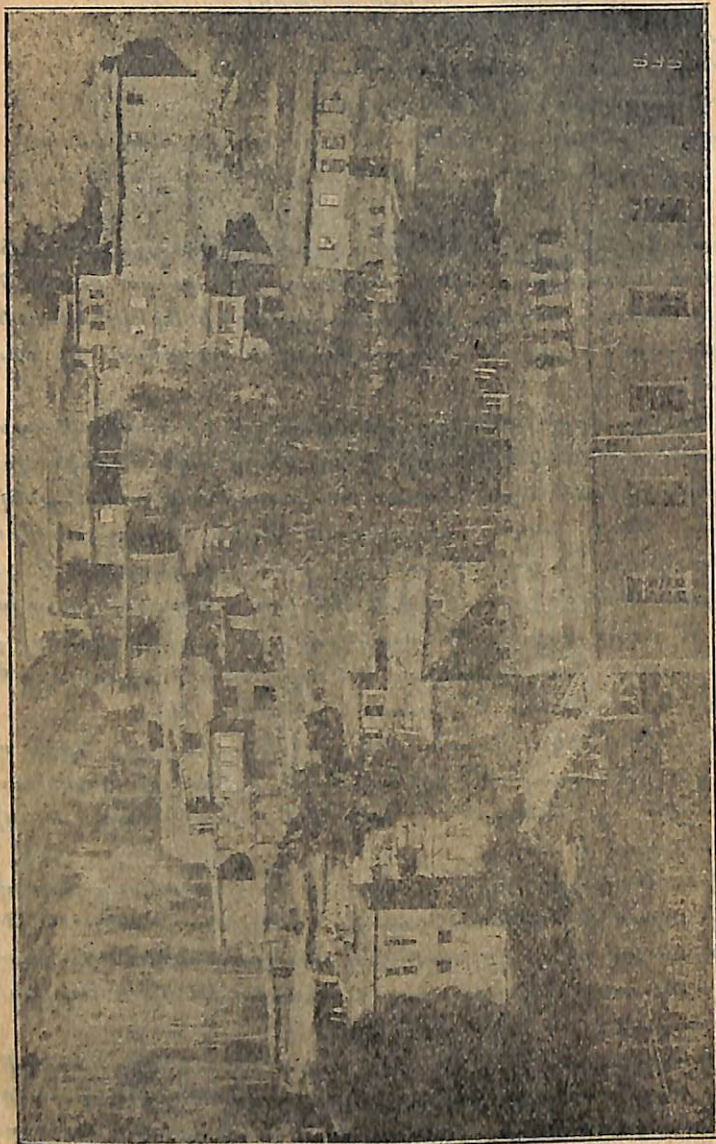
Ինկաւ Ռազմիկը, ու իր Մահը իբր անեղագոյ յուշարար, որոտաց ու ոտքի կեցուց իր աշակերտներն ու զինակիցները բոլոր՝ Այգեւստանի խրամատներու և Քաղաքամիջի դիրքերու, Փեսանդաշտի ձորձորներու և Շատախի լեռներու մէջ...

Ինկաւ Ռազմիկը, մեռաւ մարդ նիւթեղէն, բայց Ոգին աստուածային՝ թևատարած իշխեց Մահի և Կեանքի գոյամարտի մէջ, կանչեց լքուածները՝ ի հանդէս, մարտիկները՝ ի կռիւ, անձնուրացները՝ ի մահ...

Ինկաւ Ռազմիկը, բայց ուրախ՝ որ իր գերեզմանը մեր սիրտը պիտի ըլլայ միշտ, վստահ՝ որ իր Գործը մեր Գործը կը մնայ առյաւէտ, հպարտ՝ որ իր արիւնով ներկած ճամբան կը շարունակեն գալոց սերունդները բոլոր՝ Ազատութեան և Խաղաղութեան համար...

Բայց հիմայ, վարագոյր մը ծանր իջեր է մեր կեանքի և Իշխանի գերեզմանին վրայ: Ռազմիկի խռոված հոգին կը հանգչի Արարքի գերեզմանատան ամայութեան մէջ ու մեր առջև բացուած է խորխորատ մը գահավէժ՝ ուր թաղուած է հաւաքական ամբողջութիւնը մեր ցեղին...

Արեւը, որ փայլեց պահ մը Հայաստանի մթին հորիզոններուն վերերը, հանգչեց յանկարծ ու իր խաւարին մէջ ահաւոր, պարուրեց, թաղեց Յեղ մը ու Երկիր մը ամբողջ...

Շաքալ — թաղ
Երևանի վաղապես անհատական տնային շինարարության արդյունքները

Ու հիմայ կը . թուի պահ մը թէ Հայաստանը մեռաւ ու Հայը անհետացաւ իսպառ...

Կը թուի թէ Արևի ճամբուն ինկած Ռազմիկները զոհուեցին ի զուր և Իշխանը մոռցուեցաւ ընդմիշտ...

Բայց ահա Արևի ճամբուն վրայ, զինավառ և աշխոյժ, կը քալէ կենսունակութիւնը Հայ Յեղին, ահա կը լսուի շկահիւնը չափւող սուրերուն, ապտակի զօրաւոր շառաչը՝ Բռնութեան ճակատին, օրհասական ոռնոցն ու գետնահար անկումը թշնամիին...

Ահա Իշխանի երգերը կը հնչեն ռազմական, ահա Իշխանի սերունդը Արևի ճամբուն վրայ՝ որպէս զոհ, ահա Իշխանի յիշատակը սուրբ՝ մեզի քաջալեր...

Խաւարը կը ճեղքուի հոն, հորիզոնները կը կարմրին շուտով, և լոյսերը կը վառուին անշուշտ՝ Հայաստանի նորածագ Արևին...

Յովհ. Մխիթարեան

Երևան 1915 Դեկտ.

Ս Ե Ր Ե Ն Ա Դ Ա

Ես աղօթեցի քեզ Աստուած, եւ զգացի որ մեղանչել եմ իմ հոգու դէմ...

Լռիկ խոկումներու մէջ ես իմ անզօրութիւնը զգացի. զգացի որ ես փետրաթափ

թռչուն մըն եմ մօլորուած գիշերուայ ճնշող խաւարի մէջ: Դու պատնէշն ես իմ տենջանքներու, որի ազան աչքերով և վառուած սրտով

Ձարկւում եմ անդադար, ու իմ անզօրութիւնը փոշիանում անհետ: Հոգիս ձգտում է դէպի անհունութիւնը, ազատ դէպի անսահման անծայրածիր:

Բայց քո յամառ նախանձոտ աչքերը փշրում են նրա թեւերը երկաթ:

Հսկայ պայքարի, փոթորկոտ կռուի տենչում է հոգիս, բարութեան անկումով

Սիրտս բաբախում, դէպի վեր ամպերը ճախրել եմ ուզում, մաքուր աստղերի

Շողերը գրկել... Թեքս անզօր, ջարդուած, թուլացած ցած գահավիժում:

Մեծ գաղտնիքին միտքս հետամուտ դու շղարշել ես. ամուր ծրարել ամէն բան ինձնից:

երբեմն, ինչպէս խղճով մտերացկան, երբեմն որպէս ըմբոստ
պահանջող
Հեւքոտ ծեծում եմ դարպասը հսկայ, իմ բազուկներն են միայն
թուլանում:
Եւ գիշերը իւր գորշ թևերն է փռում, ես բաց դաշտի մէջ, յու-
սանատ, տրտում
Անարդար, այո՛, արշալոյսը վառ, քանի որ նրան գիշերն է ծնում,
գիշերը
Մայր բոլոր ոճիւրի, շղթան, կապանքը լոյսի, դամբանը տենջան-
քների, դադարը
Յոյզի... միայն զարթոնքը ճղճիմ յղփութեան:
Դու ծրարեցիր մեզնից գաղտնիքը հսկայ, գիշերուայ խաւարով
և մահուամբ սահման դրիր մեր իմաստութեան:
Եւ երբ հետամուտ հսկայ գաղտնիքին հեւիհեւ նրան պիտի հաս-
նէի, գիշերը
Եկաւ, ... Երբ իմաստութեան, իմաստութեան բաժակը խորունկ ցան-
կայ դատարկել մինչև յատակը՝ մահուան պաղ շունչը զարկեց իմ
դէմքին:
Ես պատրաստեցի լոյսի ու ոյժի իմ բազուկները, անեղ ու հսկայ
մի մարտի համար...
Սարսափով տեսայ իմ մեծ թշնամուն, բազուկներն մէջ գրկած
ժանտ մահը... Ես անգորացայ
Եւ աղօթեցի քեզ Աստուած, և իսկոյն զգացի որ մեղանչել եմ
իմ հոգու դէմ:

1915 Վա

Իշխան

ԻՇԽԱՆԻ ՄԱՅՐ

Թերևս ոչ մէկ մահ, մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ
եղածէ այնքան նշանակալից և բեղմնաւոր իր հետևանքներով՝ որ
քան Իշխանին: Հերոսներ շատ ենք ունեցած, բայց ոչ մէկ հերոս
կըցած է իր մահովը կատարել այնպիսի փրկարար գործ մը, ըլ-
լալ նախախնամութիւն մը, որ կատարեց ու եղաւ Իշխանը՝ իմ
երեք կորիւններու հետ:

Վանի երեսնօրեայ ինքնապաշտպանութիւնը, որ իրաւամբ
հիացման արժանացաւ ամենուրեք, բնաւ արդիւնք չէ մէկ քա-
նի հերոսներու և անոնց անուան յաճախակի յիշատակումը, Կով-
կասահայ մամուլին մէջ, երբեք չի կրնար մեզ թափանցել տալ
ապրիլեան կռիւներու վեհութեանը: Այդ կռիւնները հետևանք
էին տասնեակ տարիներու քրտնաջան աշխատանքի, յեղափոխա-
կան յարատև գործունէութեան: Վասպուրականը ամբողջ անցեալ

մը ունէր իր ետին, փառաւոր, հոյակապ անցեալ մը: Երիտա-
սարդութիւնը, տարիներ շարունակ մարզուած յեղափոխական
դաստիարակութեամբ, եփուած յեղափոխական քուրայի մէջ, տո-
գորուած 96-ի հերոսամարտով, առլցուն Պետոյի, Աւետիսեանի,
Մարտիրի կենդանի յիշատակովը, կը կենար կազմ ու պատրաստ
բռնութեան ու ոճիւրի դէմ, միշտ պատնէշին վրայ, միշտ ար-
թուն, միշտ հեռատես:

Ու այն դիմադրական ուժը, զոր երևան բերաւ Վասպուրա-
կանը մեր երեսնօրեայ կռիւներու ընթացքին, կազմուած էր կա-
թիլ առ կաթիլ, մէկ երկու օրուայ գործ չէր, այլ տարիներու,
մէկ երկու անհատէ չէր բղխեր, այլ իր հիւթը քաղած էր բոլոր
ասպարէզներու վրայ ցեղին կատարած զարգացումէն, բողբո-
ջումէն:

Տարիներու հետ Վասպուրականի դիմադրական այդ ուժն
ալ, կը վարզանար, կը մեծնար, կը խոշորնար, ինչպէս հաստա-
բուն և լայնանիստ լեռը մեր հայրենի երկրին: Սակայն պէտք էր
որ այլ պայմաններ ալ գոյ ըլլային՝ Ապրիլ 7ը ծնելու համար:
Որպէս զի Վասպուրականի դիմադրական ուժը երևան գար իր
բովանդակ լիութեամբ, որպէսզի ոչ մի մասնիկ յուժ պէտս վատ-
նուէր անկէ, կորսուէր, ոչնչանար, պէտք էր ստեղծուէր հոգեբա-
նական այնպիսի մօմէնտ մը, որ ի մի ձուլէր հասարակական
բոլոր ուժեր, երևան հանէր թագուները, հաւաքէր բոլոր ցազ
ու ցրիւ հնարաւորութիւններ, ապաղըցիկ կարողութիւններ,
անկիւններու մութին մէջ կորսուած զօրութիւններ, և կերտէր
անոնցմէ միակտուր ամբողջութիւն մը, ամրակազմ ու անսա-
սան: Տարիներու աշխատանքը, յեղափոխական դաստիարակու-
թիւնը ուրեմն բաւական չէին, անոնք կրնային քայքայուիլ,
ցրուիլ յանկարծական գրոհով մը, զոր կը պատրաստէր թշնամին
զաղտագողի, հարկաւոր էր անոնց մասերը ի մի բերող, ամբող-
ջական միութիւն մը կազմող ալտ մը, մօմէնտ մը:

Իշխանի մահը եղաւ ահա այդ ալտը: Այնքան անակնկալօ-
րէն ու այնքան վարկենական կատարուած եղեռնական մահը
ստեղծեց պահանջուած մօմէնտը: Ամէնքը, յեղափոխականն ու
պահպանողականը, ծերն ու երիտասարդը, կուսակցականն ու չե-
զոքը, կիսն ու երախան, բոլորը, բոլորը, մէկ վայրկեանի մէջ,
հոգեբանական զսպանակի մը ուժով, զգացին որ զէն ի ձեռին
պաշտպանուելէ զատ չկայ ուրիշ միջոց: Կեանքի ճամբաները
դոցուեցան և մէկ ճամբայ միայն մնաց, բոլորը եկան ու կանգ-
նեցան այդ փրկարար ճամբուն վրայ: Ժողովներու, ճառերու,
քուէներու պէտք չեղաւ, այդ համոզումը գոյացաւ մէկ վայրկեա-
նի մէջ, տարերային թափով ու բնազդական մղումով մը: Իշխա-
նի մահը եղաւ շաղկապող, զօդող օղակը հասարակական բոլոր

ուժերու, հանրային բոլոր կարողութիւններու, անիկա accumu-
lateur մը եղաւ և մեր դիմադրական ուժի բոլոր ակերը բացաւ
մէկ կէտի վրայ: Իշխանի մահը եղաւ երկաթեայ այն հարուածը,
որ դարձնեց բոլոր կարողութիւններ և անոնցմէ ստեղծեց կամք
մը հզօր ու ապառաժեայ՝ ցեղին գոյութիւնը պահելու և յաղթա-
նակելու անյողդողդ որոշումով մը: Մոռացութեան տրուեցան
բոլոր մանր հոգեր, կորան պղտիկութիւններ, մասնաւորը տեղի
տուաւ ընդհանուրին, անհատականը՝ հանրականին: Լքումս ու
յուսահատութիւնը չքացան և քաջութեան աստուածը թափահա-
րեց իր թևերը Վասպուրականի երիտասարդներուն վրայ:

Իշխանի մահը աստղ մը եղաւ, լուսաւոր, անշէջ փարոս մը
որ փրկութեան ուղին բացաւ, փարատեց վարանումս ու կասկա-
ծը՝ տատանուող հոգիներէն, անիկա եղաւ որ նայուածքներ սեւե-
ռել տուաւ դէպի յաղթանակը և հնչեցուց կոռուի ալդարար շե-
փորը:

Ու այնուհետեւ, ամբողջ երեսուն օր, Իշխանի տիրական ու-
ղին էր, որ կ'ոգևորէր սուրբ վրէժով լեցուած մարտիկները, ե-
ռանդ կուտար անոնց, խանդ կը ներշնչէր: Այդ ոգին, որ Հիրճէն
բարձրացաւ, միշտ սաւառնեցաւ համերաշխ ու միակամ Այգես-
տանի, հերոսական Քաղաքամէջի, ըմբոստ Շատախի վրայ: Երե-
սուն օր շարունակ Վասպուրականի կռիւններու երեք անջատ կէ-
տերը զիրար կապող եղաւ Իշխանի ոգին, որ հերոսացուց ոչ թէ
անհատներ, այլ ամբողջ ժողովուրդ մը:

Եւ երբ յաղթանակի օրը մօտեցաւ ու հնչեց ազատագրման
ժամը, Իշխանի ոգին հեռացաւ, Իշխանը մոռացութեան տրուե-
ցաւ, մանր հաշիւներ ու պզտիկ սնափառութիւններ դարձեալ
գլուխ բարձրացուցին, այն դիմադրական կորովը, որ պէտք էր
պահպանուէր տակաւին, կորաւ անհետ ու հոգիներուն վրայ ի-
ջաւ թանձր աղջամուղջ մը, որ Եպա գաղթ կոչուած անդունդին
մէջ գլորեց հերոսական ու գեղեցիկ Վասպուրականը...

Հմ. Մանուկեան

Երևան, 1915 Դեկտ.

Վ Ր Է Ժ

(Նուէր Հայ Մարտիկներին)

Վրէժ ու ցասում, թոյն է ու լեղի, մեր սրտերն հիմա
Մեր խիղճը քար է՝ կարծր, անողորմ... Հնք ենք անխնայ.
Էլ ոչ մի աղերս մեր պարզած սուրը պաշտան չի դնի.
Էլ ոչ մի զղջում գազազած սրտում ներում չի գտնի:
Հիմա անկշտում արեան ենք կարօտ ծեր ու պատանի
Թող արիւնլուայ վրէժի ծովում, մեր օրը մթնի.

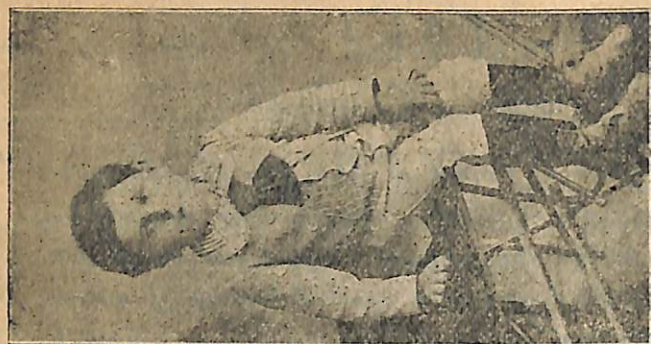
— Մենք տեսանք անմեղ մեր մանուկներին դաժան յօշոտած,
Մեր որդեկորոյս մայրերի առջև կանգնեցինք անլաց.
Մեր մեռելները անթաղ նեխուցին դաւի ձորերում,
Մեր շուրջը հիմա մահ է ու կսկիծ, սոփ է թափառում:
Մենք տեսանք յստակ մեր աղջիկներին լկտի անարգուած.
Մերկ ու այլանդակ մսակոյտերից պատնէշներ կապած.
Հսեցինք ողբը՝ ծով կորուստների զուլումից ժայթքած,
Հսեցինք անսիրտ, մենք մերիներին մեծ ցաւի դիմաց:
Ու դեռ հնչում են մեր ականջներում մեր Զօհրապների
և Իշխանների

— Արդար բողոքի և ազատութեան մարտիրոսների,
Կախաղաններին, մուծ զնդաններում ծեծից մահացած
Հարիւր ու հազար նահատակների գոյժը անմոռաց...
Եւ այսպէս դարձր, դարեր շարունակ լքում ու զրկանք.
Մեր սրտերն հիմա վրէժ են պոռթկում վրէժ ու նողկանք,
Մենք էլ գութ չունենք, սրտերս լեղի, խօսքերս՝ կծու
Ու մեր հարուածը հիմա կը լինի դաժան, մահացու:

Թիֆլիս 1916 Փետր.

Արմենուհի Տիգրանեան

Համարիկ
Իշխանի որդին

Ի խան

ՆԱՄԱՐԴԻ ՆՄԱՆ

Նամարդի նման սուրդ ցցեցիր
 Զահել սրտիս մէջ, էյ անգութ աշխարհ,
 Սարեր ձգեցիր, ձորեր ձգեցիր
 Ազգիս վիշտը լալու... մունջ ու անգագար:
 Մենակ անընկեր կուռի գոռ դաշտում
 Ամենքը ինձմէ երես դարձուցին,
 Եւ մոռացուեցայ ամէնքի սրտում
 Ես էլ մոռացայ նոցա ամէնքին:
 Հէյ բարե տարէք չեչոտ լեռներին,
 Սե ձին եմ հեծել կուգամ քաջի պէս,
 Կեանքի նենգ սուրը ցցուած իմ սրտին,
 Անէծքն եմ հեծել կուգամ քաջի պէս:
 Նամարդի նման կրակ ձգեցիր
 Զիւան սրտիս մէջ, էյ նամարդ աշխարհ,
 Մեծ պարտքի բեռը մէջքիս դրեցիր
 Սե բեռը մահուան, ծանրը ու ծանրը:
 Հէյ ազիզ քուրիկ, մարէ ջան, մարէ,
 Ձեր ազիզ բալէն պատանը ուսին
 Լեռներ ու ձորեր լռիկ կը չափէ,
 Մահը շալակած՝ պատանը ուսին:
 Ձեր ազիզ բալէն, սե քամու նման,
 Անէծքի երգը, մրմունջը բերնին՝
 Եւ հալածական և թափառական
 Նզովք կը կարդայ անգութ տէրերին:
 Դէհ բարե տարէք ազիզ սարերին,
 Պատանն եմ հագել, կուգամ քաջի պէս,
 Կեանքի բոցերը կուտուած իմ սրտին
 Նզովքն եմ հեծել կուգամ մեռնելու:
 Հէյ կանաչ սարեր, ձեր ալմաստ դօշին
 Հովի օրօրով քուն մտնեմ, նիրհեմ,
 Հովը օրօրէ վերքը իմ սրտին
 Ծաղկանց բուրմունքով աչերս գոցեմ:

Վ. 1904 Յուլիս

Իշխան

Մ Ր Ր Կ Ա Յ Ա Ի

1915-ի Ապրիլի 3-ն էր: Երիտասարդութիւնը խոնուած Նորաշէնի հրապարակի վրայ, սպասում էր Իշխանի ուղեւորելուն դէպի Շատախ:

— Խնթացե՛լ են մեր պարոնները, հիմա մարդ դուրս հանելու ժամանակ է, էն էլ այսպէս ռազմիկ ուժերի, եթէ իսկապէս կառավարութեան ցանկութիւնն է համերաշխութիւնը չխանգարել, ինչո՞ւ է ուրեմն ինքը առիթներ տալիս:

Ահա ժողովրդի իմաստութիւնը որ այդ ժամին շրջան էր առնում շրթունքէ շրթունք: Բայց ո՞վ էր ականջը կախում այդ իմաստութեանը, չէ որ պարոնները միշտ աւելի խելացի են լինում ժողովրդից, և միթէ Իշխանը այնքան երկչոտ էր, որ թոյլ կտար իրան վախճալու մի փօղիս մուտիրի ընկերակցութիւնից կամ դաւադրութիւնից:

Անցանք առեակ ձիերը խաղալէն, Իշխանէ՛ր՝ իր համահարգների հետ:

Ժպտում էր Իշխանը ո՞ր իրեն էր վիճակուած փրկութեան հասնելու իր ըմբոստ աշակերտներին, որոնք այսօր իրենց մարտական ընդունակութիւններովը արդէն կարողանում էին պատկառանք ներշնչել բռնակալ տէրերին: Ուրախ էր և Միհրանը, որ գնում էր իր ծննդավայրի փառքը տեսնելու: Մուսլ էին միայն Բոթոթն ու Վահանը, որոնք ի սրտէ դէմ էին այդ պատգամաւորութեանը, գտնելով թէ ի՞նչ չարաշուք անդէտ կարող էր դառնալ նա Վասպուրականի գլխին: Բայց պարտք կատարող զինուորի հպարտութիւնն ու գուարթութիւնը գալիս էին ստուեր ածելու ներքին այդ խոր թախիծի վրայ:

Զիւրի վերջին դրոփները՝ մարեցան Այգեաստանի զիկ-զակ փողոցների յետևում և հասարակութիւնը ցրեց Նորաշէնից:

— Ափսոս ձեր իզիթ արեններին, եղճիկ ձեր միամիտ հաւատքին, — լսում էր այդ իրիկուն Վանի շատ տներում և կսկծանքով պառկեցան ամէնքը՝ վաղւան տխուր բօթերի նախազգացութեամբ...:

Ապրիլ 4-ի առաւօտը հազիւ բացւած՝ Էֆէնդու սրճարանից*) կայծակի արագութեամբ տարածեց շանթահարող լուրը — Իշխանը սպանուած իր ընկերների հետ...:

Քիչ վերջ՝ Վաւանի ձերբակալութեան լուրն էլ եկաւ կասկածներն ամբողջացնելու: Արամը հրաշքով միայն պրծաւ Զէվտէթի ծուղակից:

Քաղքւորները կթոտած ծունկերով և լեղապատառ՝ Այգեաստան վերադարձան. կառավարութիւնը կասկածելի շարժման մէջ էր դնում զօրքին...:

Ֆիաայի երբայրներս ներս ընկան գունատ. նրանք առին իրենց զէնքերը ու դերքի գլուխը շտապեցին — այդպէս էր հրամայւած իրենց:

Մըրիկը պայթում էր. Մըրկահալը կանչել էր... Կանչելէր Հիրճի 2) արիւնոտ հորերից, կանչել այնպէս կոկորդալիւր ու ցընցող, այնպէս սրտակեղէք ու վրէժխնդիր, այնպէս պատրանաթափ ու զղջագին, որ հաւատքի ու միամտութեան ամենաթանձր վարագոյրերն անգամ պատուեցին այդ օրը, սրտեր դողացին աստուածային յուզումով և մայր-հողը ճչաց ցաւից...:

Ճշմած էր Վանը իր անփոխարինելի դոհերից. շճած՝ բայց այլևս արթուն: Խոստումներն ու սպառնալիքները անզօր էին այլևս կարկտանները փակցնելու պատուած վստահութեանը: Անհաւասար պայքարը բացւում էր Վանի առաջ:

Ապրիլ 7-ի առաւօտը թնդանթների ու հրացանների բիւրաւոր կազմակերպւած որոտները՝ անդրանիկ մկրտութիւն տւին այդ պայքարին, մինչև Մայիսի 4-ը եկաւ յաղթական համբոյրը դնելու նրա այրւած ձախաւիս...:

Եւ այդ ամբողջ պայքարի փառքը, յաղթանակի վայելքը, Վանը պարտեց իր Իշխանի ու կորիւնների կսկծալի մահաւանք. մահ՝ որ մըրկահալի նախազգոյշ շեփոն ու թափահարումն եղաւ գալոց ահարկու փոթորկին, Վանի անխուսափելի բնաջնջմանը:

Թող օրհնէ ուրեմն իւրաքանչիւր Վասպուրականցու շրթունքը յիշատակն այդ տարաբաղդ քաջերի, որոնց զոհաբերած արեան մէն մի կաթիլիցն է ընծուղած այսօրւան իր կեանքը:

Երևան 1916 Յունի.

Թոճնիկ

1) Նորաշէնի հրապարակում դանւող այն սրճարանը՝ որ ժամանակավայրն էր դաշն. ընկերների:

2) Այն դիւղը, ուր Իշխան սպանեց իր ընկերների հետ. դիակները ձգել էին մի հորի մէջ: Ծ. Թ.

ՃԱՄԲՈՒԴ ՎՐԱՅ....

ԻՇԽԱՆԻՆ

Կ'ելլէր ուղիդ բալաճիդ, դարեանդին կողնիվեր,
Ուր ճառագայթը յոյսին մարգարիտներ կը շաղէր,
արշալոյսի պէս փաղփուռ.

Ու շուշաններն ժպտագեղ, արբըշտանքիդ երազուն,
Կ'ոլորտէին յամպարէ բոյր մ'որուն
Վէտովէտումին մէջ հեշտին,
Կենսաթըրթիւ փթթումով մը կ'ուռճանար,
Յաղթ հաւատքըդ փողփողէջ...

Անհունին մէջ խորասոյգ՝ անպարագիր սեւումը
բիբերուդ,
— Որք առկայծումն ունէին հրաբորբոք շանթերու,
Վեր կ'ելլէիր աստղերուն անբըծութեան լուսեղէն՝
Դէպի տաճարն, ուր աստուածները մարտին,
Ըմպել կուգան կարմիր խորհուրդն վրէժին...
Կ'ելլէիր դուն ծարաւի այն խորհուրդի աստուածային օ-
ծումին,

Հոգիդ հընոց մ'հըրահրուն՝
Ընդվզումի դարբընումէն դըժընդակ...
Գանկիդ ներքե հսկայ երազը կապրէր...
Երազն աննիւթ՝ խոյանքներուդ լուսածին,
Հուրքոտ շունչով, որոնք հոգիդ օրրեցին:
Բարձունքներուն սիգապանձ, բարձունքներուն սրբաասուրբ,
Տենչը ունէր հըրայրքոտ,
Երիվարը մըռայլամած խոյանքիդ,
Ոյժին փառքովն աշտանակուած սանձագերծ...

Օհ, կանգ կանգնես... ուղիդ ահա կը դաւեն

Նենգ հոգիներ, ժըպրհութեամբ մը դաժան...
Անգոր մօլուցք մը շունչիդ սարսուռին մէջ կը հեւայ...
Վէս յոյսդ, ահ, կ'արիւնի, ճամբուդ վրայ թորելով,
Իր սուրբ մարմինն ահա մասնիկ առ մասնիկ,
Երբ իր թափին մէջ հըզօր,
Վըկանդումը կըզգայ ոյժըդ առջի հեղ,
Ժանա կեղծիքի ահեղ ժահրէն՝ կարեվէր...
Ու սուգ մ' ահա կը յառնէ սէգ անկումէդ գահավէժ...
Սուգ մը՝ որ տես, կը պարուրէ Ազգըդ հէգ,
Զոր, դուն հերոս, անհունօրէն սիրեցիր...

Թիֆլիս 1916 Յունվ.

Հ. Արտուր

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Շարան-շարան կանցնին առջևէս, մոռալոտ դէմքով այն
վեհ հոգիներ: Ցեղին դարաւոր պրկումն ու խաչելութիւնը վսեմ
ընդվզումի մը մղեց զիրենք. լացը չորցաւ իրենց ակնաղբիւրին
մէջ, ցասումի կրակը կայծկլտեց հոն, սիրաւ ժեռ քար դարձաւ
և սրունքը՝ երկաթ: Կանցնին ահա մարտագոռ երգ ի բերան,
կուրծքերը հակած դէպի յառաջ, ուռմբին ու զնդակին դէմ, զոր
բռնութիւնը կը տարափէ կարկուտի թափով, բայց որո՞ւ հոգ:
Հաւատը կը լուսաւորէ մառախլապատ ապագան և նոքա կը սու-
րան անընկրկելի ու անսասան:

Եւ ահա կը տեսնես...

Դէպի մեզ, դէպի ետև կը նային տխրամած, բայց յուսա-
վառ: Դիակնացած հայութիւնը կը տխրեցնէ զիրենք, փրկագոր-
ծուած ազգը աստուածային ճառագայթով մը կը լուսափայլէ ի-
րենց դէմքը, չէ՞ որ իրենց հաւատի դաւանանքը արիւնի փրկա-
գործութիւնն էր: Իսրայէլը Կարմիր ծովէն պիտի անցնէր Աւե-
տեաց երկիրը հասնելու համար:

Եւ ահա կը մեռնին զուարթագին դէմքով ու խաղաղ հո-
գիով. իրենց կեանքին մէջ երկընտրանք ու երկբայանք չունե-
ցան, որ իրենց մահուան ատեն ճգնաժամի տուայտանքը քաշէի
ին, ստրուկներու պէս, որ սողունի նման կտրտուած մարմն-
մասերով դեռ կը յամառին պարիլ: Ապրեցան զուարթ ու ազատ,
մեռան անփոյթ ու ազատ: Միթէ այսպէս չը մեռան ամէն ժա-

մանակի մէջ այն ամէն հոգիներ, որոնք իտէալի մը յառեցան մտասկեռ: «Մահ իմացեալ անմահութիւն է» և զա զաղափարի ամենակատարեալ պաշտօնէն է, որ աստուածացաւ Գողգոթային վրայ, դիւցազնացաւ Աւարայրի դաշտին մէջ, անմահացաւ Բարթոլոմէոսի ու Գարահիսարի լեռնալանջերուն վրայ, պայքարեցաւ յաղթապանծ Վանի ու Այգեստանի հողապատնէշներուն ետեւ, խրամներուն մէջ:

Փառք ձեզ, անմահ հոգիներ, որ մահը արհամարհեցիք, որ կռուեցաք ազատելու համար, մեռաք ապրեցնելու համար, որ մահուան դժխեմ պատկերը գեղեցկացուցիք: Փառք ձեզ, որ մեր ստրկական պատմութիւնը յեղաշրջեցիք, որ Հայկեան ազգին հնազոյն ոգին ու աւանդութիւնները վերակենդանացուցիք, ցեղին ծնած-ծնունդած, կքած ու կորացած մէջքը շտկեցիք, ծառացուցիք, ծառացուցիք բռնութեան փոթորիկներուն դէմ, Համիտեան, Իթթիհատեան զազանութեանց հեղեղին դէմ, փառք ձեզ, որ մեր նորագոյն պատմութիւնը աստղազարդեցիք ձեր պայծառ անուններով և ձեր նուիրակաց Բաղանգներով, դուք որ Վանի մէջ Վասպուրականի մէջ կոչուեցաք Աւետիսեան, Պետո, Մարտիր, Վազգէն, յառաջապահներ. Իշխան, Սուրբ, Պողոս, Միհրան՝ վերջապահներ մեր ազատագրութեան գոռ մարտին. փառք և ձեզ, ծերունի ու երիտասարդ, պատանի և մանկահասակ, ծանօթ ու անծանօթ անձնազօհ հերոսներ, բանդի ու շղթայի նահատակներ որ ինկաք, որը կռուի պատնէշի վրայ, որ մեր դաւադիր թշնամոյն նամարդ սրիկայութեան զօհ, դուք մեռաք, Հայ ազգի բազմադիմի նահատակութեան զրուագէներ թողլու համար մեր պատմութեան փառաւոր և ահաւոր էջերուն մէջ:

Փառք բոլոր նահատակներուն, բոլոր զոհներուն մեր գոյամարտի վեհ պայքարին

† Յոնով. Կուլօղլեան*)

«Աշխատանք» 1915 № 22—221

*) Վանի հին ուսուցիչներէն էր ես, որ դաստիարակեց քանի մը սերունդներ՝ Գաղափարակէց ու գործակից էր Մ. Փորթուղալեանին: Այս ծերունի ուսուցիչը Վասպուրականի ապետները դադարէն յետոյ, թշուառ վիճակի մը մասնաւոր մեռաւ Երեւանի մէջ: Հ. Ա.

*
*
*

Սերաստիաից մինչև Կովկաս,
Մինչև սիրտը Բինգօլի.
Եկաւ որպէս դաժան երազ՝
Կարաւանը, արցունքի...

Մայր Արաքսը յուզեց կրկին,
Ալիքները՝ խենթացան.
Գոհարացող ջինջ ափերին,
Ծաղիկ ու խոտ մահացան...

Արիւնարբու-զազան թռչուն,
Մտերմացան, խնդացին.
Վառ, յուսատու կեանքեր սիրուն՝
Յօշոտեցին, լափեցին...

Տխրեց հսկայ Մասիսը ծեր,
Լոռն արտասուեց ու սգաց.
Շէն աւաններ, դարձան աւեր,
Ծիծաղը՝ վիշտ, երգը՝ լաց...

Եկաւ որպէս դաժան երազ,
Կարաւանը արցունքի.
Սերաստիաից մինչև Կովկաս՝
Մինչև սիրտը Բինգօլի...

Թեֆլիս 1916 Փետր.

Վարսենիկ Աղասեան

(Աջ կողմէն) Սարգիս (պառկածը) + Տիգրան, + Իշխան, Արամ Մալխաս, + Համադասապ:

ՁԵՁԻ ՆԱՍԱՐ

Ես ի՞նչ երգեմ ձեզի համար որ լինի վե՛հ, լինի վսե՛մ...
դուք, իմ ցեղիս գեղեցիկ հերոսներ:

Ու իմ երգս մեր հայրենի ո՞ր ատուէն, ո՞ր աղբիւրէն
ստանամ որ ջինջ լինի՝ ձեր լուսատու մտքին նման ու ձեր մա-
քո՛ւր հոգիներուն...

Եւ իբր զարդ, ձեր վճիռ ու հանճարեղ նակատներուն՝
մերկոյս դաշտերու, մեր անծանօթ հովիտներու ո՞ր սպիտակ
ծաղիկներէն պսակնե՛ր հիւսեմ...

Իսկ մեր լեռներու ո՞ր սանձարծակ մրրիկներէ՛ն քա-
ղեմ՝ ես նշխրները ամենի՛ դիւցազնական ձեր մարտնչումը
ռազմերգելու... դո՛ւք հսկանե՛ր իմ ցեղին:

Դո՛ւք որ այնքան հանդարտ ու մեծօրէն անցար կեան-
քէն, ձեր պայծառ աչքերուն քարի ժպիտով, ձեր արգասաբեր
գաղափարը ցանելով նամբու եզերքին...

Դո՛ւք եղբրական ձեր մահովը մարգարէներու այն-
քան նման:

Դո՛ւք մեր աշխարհին կարմիր ծաղիկներ, մեր սեւ
երկնքին մշտալիւս արեւներ...

Ես սէրը մոռցած ու մերկացած երազներէս, տժգոյն
ստեղծ մը պատանիի՝ իմ վտիտ փողիս մէջէն ձեր սէգ մահը
եւ ձեր վրէժը ինչպէ՛ս նշեցնեմ...

Ռ. Ռաֆաէլ

Թիֆլիս 1916 Յունվ.

ԻՃԽԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ԳՐԶԻ ՄԱՐԴ

Իշխանի մէջ տիրող ջիղը գրչին չէր անտարակոյս. յեղա-
փոխականի, ռազմիկի, կազմակերպողի, ու ղեկավարի իր ուժեղ
խառնուածքն ու տենդոտ գործունէութիւնը հազիւ թէ թոյլ կու-
տային իրեն զբաղուելու գրականութեամբ, զոր կը մշակէր միայն
at leisure: Կարելի չէ ի հարկէ անվերապահօրէն ներբող հիւսել
իր գրչին, մինչ անդին զէնքը կայ անոր՝ այնքան փառայեղ ու
ուսապսակ՝ որ անհունապէս աւելի արժանի կը դարձնէ զինքը
գովքի ու գովասանութեան, միւս կողմէն սակայն անարգարու-
թիւն պիտի ըլլայ ամբողջապէս մոռացութեան առ իր այն աշ-
խատութիւնները՝ զոր երկնեց անիկա իր ընդգրկած խմբագրի,
հրապարակագրի, ուսումնասիրողի և բերթողի զանազան մարդե-
րուն մէջ: Ես չպիտի ծանրանամ իր այն յանդուգն ու խիղախ
ուզոյն վրայ՝ որով տոգորուած էին ընդհանրապէս հասարակա-
կան բնոյթ կրող իր բոլոր յօդուածները: Ստրկական ամեն պայ-
մաններու դէմ ընդվզող ու աշտարակի հանդոյն ծառացող Գրիս-
տափորներու, Զաւարեաններու, Վարանդեաններու, Ակնունի-
ներու, Խաթակներու, Շահրիկեաններու և Վառամաններու հը-
ղոր ոգիին ազդեցութիւնը իր արձագանքը կուտար հաւ իշխանի
խմբագրութեան տակ լոյս տեսնող և մինչև այսօր իր գոյութիւ-
նը շարունակող «Աշխատանք» ի էջերէն ներս, որ զանազան քա-
ղաքներու մէջ հրատարակուող և նոյն ոգին արտացոլացնող թեր-
թերուն հետ միասին կուգար քիչ մը ջիղ ու ողն դնելու մեր
առհասարակ անոդնայար գրականութեան մէջ, զոր սահմանազը-
րական կարգերու հաստատումէն վերջն իսկ չի կրցանք ամբող-
ջապէս ազատագրել լոյսի շողում ֆրադներէն՝ պետական ամէն
կարգի ճնշող կաղմերուն հանդէպ: Պայքարը աւելն էր Իշխանի
կեանքին, առանց ատոր կարծես չէր կրնար ազատ շնչել ինքը՝
նոյնիսկ գրական կալուածին մէջ, պայքարի խօս մղձաւանջը սա-
կայն՝ որ կը տիրապետէր իրեն, բարեբաղդաբար, հակառակ իր
տաքարին բնաւորութեան, կը սանձուէր բանականութեան հա-
մեմատաբար ուժեղ յայտնագործութեամբը՝ որ ամէնէն աւելի
փաստերուն ու տրամաբանական շարքին կը կառչէր: Իր ուսում-

նասիրութիւններ սոսկ փորձեր էին դեռ, որոնք թերեւ կատարելագործուէին տակաւ, եթէ երբէք մեր ապրած միջավայրին դժբախտ իրականութիւնները զինք գրչէն աւելի զէնքին չը կանչէին յաճախ, ու բաւական երկար ժամանակի մը համար ստեղծէին խաղաղ մթնոլորտ մը՝ ուր անիկա կարենար քչիկ մը օդ շնչել ազատ, ու տարուիլ հիւսիսի առողջ գրականութենէն՝ որմէ սնունդ քաղելու համար անհրաժեշտ միջոցները չէին պակսեր իրեն. ուստի գրականութենէն օգտուելու չափով զիտակ էր ինք այդ լեզուին ու կարելիութիւններ ալ ունէր հայթայթելու նոյն լեզուի գրական հանդէսներն ու հատընտիր գիրքերը:

Բայց ես այս բոլորէն աւելի պիտի ուզէի ծանրանալ մանաւանդ իր քերթուածներուն վրայ, որոնք գեղարուեստական բարձրագոյն թռիչքէ, գրական շքեղ պատկերներէ ու լեզուական ճոխ դարձուածքներէ յաճախ զուրկ ըլլալով հանդերձ, իրենց վերայ կը կրեն տեսակ մը կնիք՝ որը յայտարար նշանն է բուն իսկ Իշխանի իտէալներուն, յոյզերուն, յոյսերուն, երազներուն ու ապրումներուն:

Նախերգանքը իր ձեռագիր բերթուածներուն՝ զոր Զրկաբի երգերից, Քաղցի մեղեդիներ անունով մկրտած է ինքը՝ Իշխան, ինչի համար պատկերն է մութ գիշերին՝ որ իր թանձրամած խաւարովը դեռ մինչև երէկ կը ծածկէր մեր այս աւեր աւերակ հայրենիքը, այդ խաւարին մէջէն լուսաւոր ուղի մը գրծելու, և անկէ կարենալ ընթանալու համար, բարձրագոյն իտէալներով տոգորուն հոգիներ պէտք էին որոնք բիրտ ներկայէն անդին կարենային տեսնել փառաւոր ապագան. ճշմարիտ յեղափոխականը երկրպագուն է մեծ իտէալին.— Զոհաբերութեան վեհագոյն գաղափարակնին. անոր համար զրկանքը, քաղցն ու ճամբուն վրայ իյնող հազարաւոր զոհերը բնական ու անխուսափելի իրողութիւններ են, որոնք ոչ միայն յուսալքութիւն չեն պատճառեր իրեն, այլ ընդհակառակը, նորանոր կորովով, անշէջ յոյսերով, բոլոր հաւատքով ու արդար զայրոյթով կ'ողողեն իր էութիւնը.—

Մենք միասին նամբայ ելանք

մութ ու խաւար գիշերին,

Գայիք օրուայ մեծ յոյսեր

շարան շարան մեր արևում,

Վառ զայրոյթի կրակն անօգ

բոցավառած մեր հոգին.

Այսպէս է որ Իշխանի ռազմիկ ոգին ընկճիլ չի գիտցաւ բընաւ: Բանաստեղծի իր խառնուածքը բնականօրէն պիտի ազդուէր նաև անսահման երկիւնքէն՝ որու ջինջ կապոյտին տակ մեղմ հոգիին անուշ՝ օրհնեալ աշխատանքի փառաբանութիւնը կ'երգէ,

ու յեղափոխական Իշխանը իր այս ներշնչումներէն տարուած կ'եղբայրանայ հողին ու հողագործին, գիւղին ու գիւղացիին, արտին ու արտուորին, հունձքին ու հնձուորին, հօտին ու հօտաղին հետ, բայց այդ աղուոր ու սրբասուրբ աշխատանքը՝ որ գիւթեց իր հոգին ու երգել տուաւ իր գրչին, կը դադրի յանկարծ, վայրագ ձեռներ խօփն հողին տակ կը թաղեն ու մշակն՝ արտին, անսահման չարիքը կուսերէ ամէն ինչ, գրիչը տեղի կուտայ սուրին և ահա կը խտանան շարքերը, թշնամիներ խոյս կուտան սարսափահար, խփիւ վերստին յարութիւն կուսէ հողէն:

Ու հոն կը ծփայ դրօճն անմահ

Մեծ խաղաղութեան ու աշխատանքի:

Հասարական խաւերու աչքին անուն հանած յեղափոխականը տեսակ մը կ'իսաստուած է՝ որ պէտք չէ տարուի երբէք տընը ու մեկամաղճոտ խորհուրդներէ, ատիկա լաւ է ինքնին բայց հասարակութիւնը կը մոռնայ որ ամէնէն աւելի կուտով արեւոյտը զինուորականները, իրենց կարգին, մարդ են ամէն բանէ առաջ, միտով ու ոսկորով ու արիւնով կերտուած, որոնք ուրիշներու նման ուրախ կը սիրեն անդրադառնալ իրենց ճամբու վախճանին.—

Հե՛յ վախ, նամբայ կը վերջանայ

գետեզմանիս դուռն փով,

Գետեզման կը կանայի,

կը զարդարուի մամուռով,

Խաբար չառած կանցցիւմ կերբամ

կիսատ քողած իմ ուլիւն,

Ոչ մի նամբայ վախճան չունի...

մենք ենք վերջը մեր նամբին:

Օհ, իր ընդգրկած ուղին կ'իսատ թողլով մեկնելու մտաւախութիւնը յեղափոխականին, անիկա ամենազօրաւոր հարուածն է որ երբ և իցէ միտքը կրնայ տալ կամքին, բայց յաջորդները կը ջարդուակեն միշտ ալ ուղին, ահա թէ ինչու վերջնական յաղթանակը կամքին կը ֆայ միշտ ալ:

Իսաւ է սակայն որ մարդը՝ ինքն է վերջը իր ճամբուն, ասիկա տխուր է ինքնին, ինչպէս տխուր են միշտ ալ բնական իրերու ու երևոյթներու վերջաւորութիւնները, հատուկներն ու նուաղումները: Կեանքը՝ իր բեղուն ու եռուն շրջանին, հազիւ թէ կը գիւթէ մեզ, բայց պզտիկ հեք մը, աննշան ախտանիշ մը, ծիւրումի տարտամ ու անորոշ կասկած մը կանուշցնէ յանկարծ կեանքը մեր աչքին, ու մենք կը բաղձանք աւելի պինդ կռուիլ խուսափող այդ շունչին. օրը որ կը տարածամի, ծառը որ կը թառամի, ծաղիկը որ կը թօշնի, մեզմէ բաժնուող բարեկամին ակնարկը վերջին որ կանհետի տակաւ, գուրգուրուած ձեռակերտ

մը՝ որ քանգուծի նշաններ ցոյց կուտայ անակնկալ, մեզ հետ ընտանի դարձող, եղբայրացող աղբիւրը որ կը չորանայ տօթէն, պզտիկուց գոց եղած երգի մը բեկորը՝ որ յամառօրէն խոյս կուտայ յիշողութենէ, նամակի մը պզտիկ մէկ կտորը՝ որ ժամանակին տարրաքայքայ ազդեցութեան տակ կ'այլափոխի, կը գունաթափի քիչ քիչ, ասոնք ամէնը անանուն դիւրութեամբ մը կը համակեն էութիւնը մարդուն, եթէ իսկ անիկա ըլլայ բարձրագոյն իտէալներով հիպոստացած, ու յեղափոխութեան, ու կուսակցութեան ու հասարակութեան սիրոյն ինքզինքը զոհելու պատրաստ հոգի մը՝ որպէս Իշխան. բայց հոն ուր հասարակ մահկանացուն՝ անցնող իրերու ճշող թափին տակ՝ յուսահատի իր աչքերը արցունքով պիտի թրջէր: Իշխանի նման հոգիներ նոյն տխուր թելադրանքներէն վերացած՝ իրենց անմահութեան երազով պիտի հրճուէին:—

Պիս կործանուի Տիեզերք
բափին աստուծոյ եւ լուսին,
Պիսի մեռնին իրերն ամեն,
ծաղկունք, լեռներ, ամեն բան,
Պիսի դադրի ժամանակը,
սարածութիւն խորակուին,
Միայն ես կամ, ես եմ անմահ,
ես պի՛ս ապրիմ յաւիտեան:

Ու պիտ ապրի Իշխանը գալոց բոլոր սերունդներու սրտին մէջ, վասնզի կը մեռնի մարդը, բայց կապրի գործը:

Իշխանի քերթուածները կը վերջանան տեսակ մը մարդաբնական շունչով՝ որը իսպառ հեռու անձնական կնիք ու դրոշմ կրելէ, կ'ընդգրկէ հայութեան հորիզոնը բովանդակ: Այն դեժ-խեմ օրերուն՝ երբ Սեւ-Քրդայի բարձունքներէն, Հաջի Պեքիի կրթային, Միջնաբերդէն ու առհասարակ Այգեւտանի ու Քաղաքամիջի բոլոր կէտերէն աւելի քան տասնեակ մը թնդանօթներ կը գոռային իրենց չարագուշակ պայթիւններով, այն տխուր օրերուն՝ երբ մահը կը թեւածէր ամէն կողմ, թերեւ տեսակ մը ճոռոմ նկատուէր երգել ինչ որ Իշխան երգած էր իր վերջին օրերուն:—

Կանգուն եմ անհա... հպարտ նակաւով
Դեպի արիւնտ մարտն եմ մեմ դիմում
Հեռու, միտ հեռու անկման կասկածներ,
Դեռ պիտի ապրին պայքարով, կռուով:
Մեմ մարտիկներ եմ վեմ նամարտութեան,
Անկթաւ հացի, արդար վասակի...
Նոյնիկ կեանքի, լոյսի, գեղեցկի...
Եւ պիտի յաղթեմ, մերն է յաղթանակ...

Բայց այսօր իրականութիւն է արդէն այս, խաղաղութեան առաքեալը՝ Իշխան և իւրայիններ «առանց զղջումի» պիտի իյնային, և այնպէս ինկան, ասիկա ամենամեծ փառքն է անոնց. լոյսի ու հանճարի, արդար վաստակի ու երջանիկ կեանքի կարօտ մարդիկը՝ այսօր, անանկներու արիւնովը բացուած ազատ դէմքերուն վրայ այսօր ժպիտն է ծաղկած, խինդն ու եռանդը կ'օծեն երախտագիտութեամբ լեցուն հոգիները, ու սրտեր՝ իրենց կ'օծեն երախտագիտութեամբ լեցուն հոգիները, ու սրտեր՝ իրենց օրհնեղութիւնը կը բերեն ամէն անոնց՝ որոնք արի Իշխանի նման գիտցան ապրիլ ոչ թէ միայն իրենց քերթուածներու մէջ այլև մանաւանդ անկէ դուրս, Հիւրճերու դաւադրական թակարդներու մէջ, որ անոնց ապրումներուն գերեզմանները պեղելէ աւելի անոնց նոր կեանքին ու յաւիտեանական անշրջանի փառքին կոթողները աշտարակեցին:

Յովհաննէս Աւագեան

Աշխատանք, 1915 № 22—221

* *

Դեպի վեր, անվեր, լեռների ծեղերին,
Մեր շէմքն մեր երկրին, սեւ օրեր, չոքեցին...
Հալածանք ու ցանցանք, մօտեցան մօտեցան...
Արցունքներ ու ցաւեր մեր շէմքն, մեր ւրսին:

Գնացի՛ն, գնացի՛ն մեր օրեր խնդաբեր...
Թափեցին, մերկացին, երազներ, վառ յոյսեր...
Առաւոյս ոսկեյոյս, մարեցաւ...
Բօքաբեր սեւ գիւղեր... մեր երկրում սարածում...

Ու նորէն, անօրէն, բիւր հեռեր... հիւաններ,
Պիտ փակեն կաշկանդեն միտ խօսուն մեր լեզուն...
Անգիջող կաշկանդող, հրաման ինքիւսան...
Վիզ ծոած... մեղկացած խոհարհում, տէրեր սեւ...

Դեպի վեր, դեպ լեռներ... գոռ կռուի պայքարի...
Ում ւրսում դեռ եռում... հուր կեանքի, ցասումի...
Ով ապրիլ, է սենյում... ինչպէս մարդ, ազատ մարդ
Դեպի վեր, դեպ լեռներ... գոռ կռուի պայքարի.
Իշխան

Ի Ճ Խ Ա Ն Ի Ե Ր Գ Ր

Ռազմիկ, բանաստեղծ, երգիչ, անհ իշխանը: Այս իր ան-
մրցելի ձերքերով էր եկած են ծառայելու հայ գեղացուն, որի
կեանքը խաւար էր, ինչպէս իր լեռների ծմակները:

Եւ ի՞նչ կայ աւելի գեղեցիկ քան բանաստեղծութիւնը,
ձմրան մառախուղը փարատելու, ի՞նչ աւելի ջերմ քան երգը,
պաղ սառույցը հալելու, և ի՞նչ աւելի զօրաւոր քան մարտը, գա-
րունն ստեղծելու:

Անձնէր ռազմիկներ կային Վասպուրականին, բայց իշխա-
նը ռազմագէտ էր: Շատեր կը քերթէին սէր ու խանդ, բայց
նա բանաստեղծ էր սրբազան մարտի: Կ' երգէին շատեր յոյզ ու
թրթիռ, բայց նրա երգը գոռ էր և հօր:

Մահաւան անթափանց վարագոյրի ետեւ, մահով գեղեցկա-
ցած, իշխանը կը խոշորանայ. թափուում են մարդկային թերու-
թիւնները, ցցւում է նրա հոգին լուսապայծառ, անհետանում
են սխալները, ու նա վարագոյրը պատռում, մէջտեղն է կոթող-
ւում, գէնքը ձեռքին, յոյզը սրտին և երգը շրթունքին:

Ես այս տեսնում եմ, երբ ռազմի շեփորն եմ լսում, գնդակ-
ները վզվզում են, կամ կոհակները փրփրում են ծովի անդունդի
մէջ և կամ երբ թռչնակը երգում է ծառակի ոստին:

Ու աչքերս փակում եմ, օրօրելու համար այն խաղը, որ
տարիներ առաջ իր գերեզմանը շինեց իմ ուղեղի բջիջի մէջ, և
այնտեղ քուն մտաւ,

Առաջին անգամ երբ այդ երգը լսեցի, սաստիկ անդիւրե-
կան թւաց ինձ: Կոկորդալիւր, ուժգին, թրթռուն, մարդ ցնցւում
էր այդ ահագին ելեէջներից:

Մի օր լուսնեակ գիշեր էր: Ծովային զով սիւքը հագիւ էր
մեղմում ամռան տապը, լուծ էր ծիծեռնակի ձիւնը, օդի մէջ
վժվժում էին մօղուկներ: Լուսնի հիւանդ ճառագայթները պա-
րում էին ծովակի լուսաւոր շերտում, ալեակները ծեծում էին
ափը:

Սովորականի պէս, մեր գիշերային լոգանքից պրծած ծովա-
փից վեր էինք բարձրանում: Մի ձայն դիպաւ ականջիս:

Կանգնեցի: Իշխանն էր կ'երգէր: Բայց Տէր Աստուած, ի՞նչ
հրաշալի բան է եղել երգը:

Աղթամարի եկեղեցու ետեւ, փոքրիկ պողոտայի վրայ, որ
դէպի Քաթի գլուխն է տանում, իշխանը ձեմում էր մենակ և եր-
գում: Նա երգում էր ազատութեան վառ սիրոյ մասին, բէզա-
րած մանձկալի սիրերգն էր երգում. «Ա՛խ տէք ինձ քաղցր մի
քուն»...

Աչքերս խփեցի ու կծկեցի մի շիրմաքարի վրայ: Ինձ
այնպէս էր թւում, թէ գարնան հեղեղն է գոռգոռալէն ձորակն
ի վար փրփրում, կամ կարկաշատն առակը, որ արօտը համ-
բուրելով, դղընում է դարվար: Մէք ձիւնի հիւան է, որ պայթում
է փոթորկից առաջ, արձագանք են տալիս լեռնակողերը հեռուն
և կամ արծաթ խոփն է որ մայր երկրի կուրծքն է պատռում,
և հօտաղը կանչում է իր երգը ցնծուն:

Պանօրամաի պէս աչքիս առաջից անցնում են գարնան ծա-
ղիկներ բուրակէտ, ծովակի ալիքներ շառաչուն, կանաչ, որ տա-
տանում է, տերեւը որ սօսափում է. գիւղի հարսը վարդազեղ, կամ
կոհակը փրփրադէզ, որ ժայռի վրայ է փշրւում, կամ աղջկան
բիւրն անհուն, ուր հոգին է ընկղմում:

Երգը վերջացաւ, բայց ես դեռ անշարժ էի: Ինձ թւում էր,
թէ շարունակւում է, և ուղեղս այդ հոծ ձայնի հետ թրթռում էր
ու դեռ թրթռում:

Ինձ պէս հմայւած էին և իմ ընկերները: Ամեն մէկս էլ, նը-
րանից յետոյ, քաշւում էինք մի նշենու տակ և աշխատում
երգել նրա պէս:

Այդ երգը գեղեցիկ էր, բայց ահաւոր, թրթռուն էր, բայց
հարւածուն, զբաւիչ էր, բայց երկիւղալի, գոռ էր և սարսալի:
Վախենում էիր լսելու, բայց մղւում էիր մի հնչիւն իսկ չը
փախցնելու:

Այդ երգ հնչեցրեց իշխան Բասենից մինչև Վասպուրականի
խորքեր, Լեռնապարի գագաթների վրայ, ծաղկաւէտ ձորձորների
մօտ: Այդ երգն էր գորովալի՝ մրոտ առիքների տակ, այդ տաղը
զարհուրելի՝ խաւար գիշերներին, ճանապարհի վրայ: Այդ վրէժի
սոյլն էր, որ շըշում էր, երբ դաւաճաններն էին գլխատւում, և
այդ մոնչիւնն ահեղ, անխիղճ թշնամու դէմ:

Այդ մեղեդին էր որ ցանեց սրբազան գաղափարը և զայն
արգասաւորեց:

Այդ երգը դեռ չէ մարած: Հնչիւնները թրթռում են յաւի-
տեան օդի մէջ, լսելիքի մօտ: Այդ երգը խշշում ականջի մէջ
գետի պէս, քսւում է թմրկաթաղանթին ինչպէս ջրիկը վճիտ՝
գալարիքին, զարկւում է սալի վրայ, ինչպէս մուրճ և ու-
ղեղը ձայն է տալիս, խաւերն էլ՝ արձագանք:

Կեանքի որհանգրւանին նայես, այդ երգն է խօսուն: Իշխան
մարդը մեռաւ, բայց նրա հոգին ֆառ հոգիների մէջ, և ձայնը՝
ամէն տեղ, ուր այն լւած է:

Արսաշես Բարսեղեան

Էջմիածին 1915 Դեկտ.

* *

Իմ գարուն կարկաշուն խնդալից օրերից
Փշրում, խորտակում, բեկորներ մնացին...
Արցունքով հառաչով... միշտ տրտում ես յիշում...
Փոթորկոտ երազոտ իմ օրեր... խնդագին:

Սէր ու խինդ, սրտի թինդ, էլ չկան... էլ չկան...
Ո՛չ ձգտում, սպասում, պաշտամունք, հիացմունք...
Ո՛չ արև փափկաթև, վառ դարնան պերճութեան...
Ո՛չ անուշ... երգ աշխուժ... մի չկան, էլ չկան:

Թափեցին լալագին իմ կանանչ տերևներ...
Ես անդարդ, ես անվարդ հառաչում, հառաչում
Դեղնացած, թափոտում... ես թոշած մի ստուեր
Իմ հոգում... միշտ տրտում... ծանրաշունչ խաչ անքում:

Սարերի ալ լանջի, ես ծաղիկ երազում...
Կարկաշուն ու խայտուն աղբիւրին ուկնդիր...
Ցուլացող, ոսկեշող արևին սպասում...
Շիկացած, կարմրած աստղերին ծնրադիր:

Ես խենթուկ ու թամուկ, գոռ ալին սև ծովին...
Աղմկում ու վազում հեռափին, ցամաքին,
Ես գիտեմ, պիտ հասնեմ... իմ սիրած եղբրքին
Պիտ զարնեմ, փշրեմ... ափերին, ժայռերին:

Ես աղի արցունքի մի բեկոր, վշտաթոր
Թաւալող, տառապող, աշխարհի աչքերից...
Ինձ երկնեց, ինձ ծնեց... սեւ տանջանք, ծանր կսկիծ...
Եւ դեղնած, թառամած աչքերին պիտ մեռնիմ:

(Անտիպ) Աղթամար 1905

ԻՃԽԱՆԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

Հոն, Հայոց-Ձորի Հիրճի մէջ, ուր կարմիր ապրիլ 3-ի գիշերը խժոժօրէն սպանուեցաւ Իշխանը իւր երեք կորիւններու հետ, հոն Վանի, յաղթական հերոսամարտէն յետոյ, Պլթենցի զինուոր Տիգրանը փնտռողներ կատարեց և խոր փոսի մը մէջէն, 37 յոշոտուած ու նեխած հայ դիակներու տակէն դուրս հանեց Իշխանի և իր նահատակ ընկերներու այլանդակուած, հոտած և սարսաղացեցեկ դիակները:

Հայոց-Ձորի գիւղականները իրենց սիրելի հերոսներու դիակները սայլերու վրայ դրին և մայիսեան շաղոտ ու ցօղոտ արկները սայլերու վրայ դրին և մայիսեան շաղոտ ու ցօղոտ արկները շալոյսին՝ երբ կարմիր արևը իր ջերմ համբոյրը տուաւ Վանի արեւնաներկ ծովուն ու ձիւնազարդ Սիփանին, յուղարկաւորներու թափօրը իսպառ կործանուած Հիրճէն՝ բռնեց յաղթական Վանի ճամբան: Մայիսի կարմիր-կապոյտ ծաղիկներով՝ գիւղականները ու կէս առաջ անցած էր Իշխանը, յոյսը սրտին, լոյս աչքերուն: Եւ կէս առաջ անցած էր Իշխանը, յոյսը սրտին, լոյս աչքերուն: Եւ կէս առաջ անցած էր Իշխանը, յոյսը սրտին, լոյս աչքերուն: Եւ կէս առաջ անցած էր Իշխանը, յոյսը սրտին, լոյս աչքերուն:

Եզները յամրաքայլ կը քաշէն դիակնաբարձ սայլերը. ծովին կը փչէ մեղմօրօր, յուղարկաւոր Հայոց-Ձորցիք ծովու հովին կը խառնեն իրենց մեղմ մեղեդին և կ'երգեն Իշխանի երգը.

«Եւ սիրտդ յուսոտ հոգիդ մըրկոտ,
«Միշտ քայլում էիր քո ճամբան փշոտ,
«Քալէ ու քալէ էն ուղին մօտէ,
«Ալ-վառ շողերով արև կը ծագէ...»:

Արևը իր վերջին համբոյրը տուաւ Վարազայ սարին, Սիփանն կարմրեցաւ և կարմիր թափօրը Վանը հասաւ:

* *

Մայիսի տասնեկին էր, երեքշաբթի:
Արշալոյսին արտասովոր շարժում մը կար Վանի փողոցներու մէջ: Խուռներամ ժողովուրդը խուճ-խուճ դէպի Նորաշէն կը յառաջանար:

Արևը վաղճաց ծաղկեր էր. մայիսեան բնութիւնը վերածնած էր աշխարհն արարած: Նորաշէնի ընդարձակ ու ծառազարդ գերեզմանոցի, զոյգ մը կանաչ ուռիներու շուքին տակ,

վրայ կայնելէն երկու ժամ առաջ ըսած էր.

Բո՛ւմ քո՛ւմ կանեմ՝

Քուրդը կը սպաննեմ...

Յետոյ, նահատակի որդին կը հարցնէ.

Հօքուր, Հան Թր տեղն է... այս անգամ կարծես մոռնալով իր հօր մահը:

Հօրաքոյրը կը լռէ և դարձեալ լուռ կուլայ. ի՞նչ պատասխան տայ Հանրիկի հարցին... որուն կը պատասխանէ փոքրիկ տղեկ մը.

Հանգրիկ

Լուս առաւանդումով մը բազմութիւնը սկսաւ շարժուիլ, եկեղեցական թափօրին հտնէն հինգ դադադները հաճեց հտն ուսումբարձ բերին և դիտաւորեցին մէջ զրին:

Տեղացի զինւորները հաճատակներու սիրելի ընկերները—
կամաւորները շղթայ կապեցին:

—Տե՛ս, Հանրիկ էսա
սև նաշի (դագաղի) մէջ
պառկե՛ր է քո Հանը, քո
հայրիկը, ապա՛ն...

Եւ կորիւնը կսկսի հան-
դարտ աչքերով դիտել Հա-
նի դադաղը իր դէմքը կը
մռայլուի եւ կարծես վրէժի
ցասում մը կըսկսի եռալ իր
մանուկ սրտի մէջ:

Այս տեսարանը քարա-
ցած դիտեցի, աչքերն ա-
րուցունքոտեցան, և գլխիկոր
սկսայ խորհրդածել, երբ
սկսաւ խօսիլ եղ. Ռեշտու-
նին. «Փառք Աստուծոյ որ
պարտականութիւնս կատա-
րեցի, Նելսօնի այս խօսքը
կրնան ըսել իշխանն ու իր
ընկերները, որոնք իսկապէս
կատարեցին իրենց սուրբ
և նուիրական պարտա-
կանութիւնը, որուն ճամբուն
վրայնենգ դաւադրութեամբ
մը նահատակուեցան. յար-
գանք իրենց փառաւոր ա-
նուններուն և անմոռաց յի-
շատակներուն»։

Դաշնակցութեան և Հնչ. կուսակցութեանց գոյնզգոյն դրօշակները մեղմսիւքով սկսան ծածանիլ դադաղներու վրայ, որոնց առջևէն կը տանէին հարիւրաւոր սգապսակներ: Կէսօր էր. մայիսեան փայլուն արեւը կ'ոսկեշողար յուղարկաւոր բազմութեան վրայ: Եկեղեցական տխուր մեղեդիով մը մեռելական թափօրը սկսաւ շարժուիլ, զանգակները կը ղողանջեն լալագին:

Թափօրը ծանր շարժումով մը կը յառաջանայ, Այգեստանի ծառազարդ, ջրառատ և հովասուն փողոցներէն. ասեղ ձգելու տեղ չկայ:

Վանի ամբողջ հայութիւնը մասնակից է այս յուզարկաւորութեան: Ամպանման փոշին բարձրացրել է. ոչինչ կերևի. միայն խուլ ազմուկ մը կը լսուի և սուրինները հանդարտութեամբ կը պսպղան արևու շողերուն տակ:

Յանկարծ մուզիքը—Վանի հերոսամարտի խրոխտ նուագախումբը—ախուր՝ բայց մարտագոռ եղանակ մը կը նուագէ. ոմանք կը յուզւին, կուլան, ուրիշներ կամրապնդուին: Մուզիքէն յետոյ զինուորներ կ'երգեն Իշխանի երգը.

«Դուք էլ վեր կացար դեմ արևծագին»

«Գօտիդ կապեցիր քո մէջքը հպարտ,

«Աչքդ դարձուցիր շողուն աստղերին,

«Ասիր իբր հասնեմ դեռ լոյս չի բացուած...»

Երկնքը կերպեն այս երգը, կը կրկնեն, յետոյ դարձեալ մեռելական շարականներ, ապա մուգիք և այսպէս շարունակաբար մինչև որ թափօրը Արարունց գերեզմանատունը հասաւ:

Մինչև որ թափօրը Արարիկաց գործակցության համար
Արարիկաց դերեգմանատուն... Վանի պահեստն է սա։ Հոս
Կողբ-Կողբի, կարգ-կարգ թաղուած են, վագգէնն ու Ռուբեն,
Միքոն ու Խէշոն, Դաւիթ, Յարութիւնն ու Ռաֆայել։ Կը յի-
շեմ ասկէ հինգ տարի առաջ այն օրը, Ռաֆայէլի թաղման
օրը, երբ Իշխանը ահաբկուեալ զող-զող ձայնով մը գոռաց իր սի-
րելի ընկերոջ յօշոտուած դիակի առջևը կանգնած, «Ռաֆայէլ...
այն լոյսը որ դու վառեցիր Կարկառի, Մոկսի, Շատախի, Խիզա-
այն լոյսը որ դու վառեցիր Կարկառի, Մոկսի, Շատախի, Խիզա-
այն լոյսը որ դու վառեցիր Կարկառի, Մոկսի, Շատախի, Խիզա-

դին և Գաւառ-Կարճկանի, լեռներումն ու ձորձորներում, խարոյկը
որին դու կայծ տուիր ու բորբոքեցիր վասպուրականի ծայրա-
գաւառներում, այդ լոյսն ու կրակը յաւիտեանս չեն յանգելու,
նրանք արդէն պլպլում են, վեր վերցրու գլուխդ և աչքերդ ուղ-
ղիր եղեռնոտ եղբերովին և արցունքոտ Արտօսին, տես այն լոյսն
ու կրակը ինչպէս են առկայծում...»:

—Այն՝ Իշխան, ինչ որ ասիր ասկէ հինգ տարի առաջ՝ ապա-
յէլին, քո այդ խօսքերը այժմ մենք կողողենք քեզ:

Արարուց գերեզմանատան արևելեան անկիւնը հրագ քաղները ընդարձակ ու խոր գերեզմանի մը թաց ու փխրուն հողին վրայ դրին:

Կամաւոր Վալադեանը ուժգին և խրխրոտ ձայնով մը սըկ-
սաւ դամբանական խօսիլ. «Սրանից ութ տարի առաջ էր երբ ես
Վիէննայի ընդհանուր ժողովին գնացել էի. երկրից այն տեղն ե-
կան Արամ և Իշխանը իրենց գեղեցիկ ծրագիրներով. նրանք
շատ յուսալից առաջարկներ արին Տաճկահայի ազատագրման
համար: Նրանք ձգտում էին միայն մի իդէալի, մի շատ վեհ և
նուիրական իդէալի. դա Տաճկահայաստանի ազատագրման դա-
դափարն էր, որ կազմում էր և մեր ամենքիս գործունէութեանս և
ռակէտը: Արամ ու Իշխանը և մենք բոլորս Տաճկահայաստանի
ազատագրման համար դրինք ու զոհեցինք և դեռ զոհում ենք
մեր անձն ու հոգին: Այսպէս էլ եղաւ Իշխանը, որ զոհուեցաւ իր
տարիներով պաշտած իտէալի կէս ճամբու վրայ, և ընկաւ քաջի
նման:

Դու կատարեցիր քո պարտքը, աչքդ իտէալիդ յառած,
զոհուեցիր նրան յաղթականօրէն, փառք քեզ և քո դաստիարա-
կած սերունդին»:

«Իմ սիրելի նահատակ ընկերներ— մեղմ շեշտով մը դամ-
բանական խօսեց կամաւոր Կոստի Համբարձումեանը— ազա-
տութեան իտէալի անմահ նահատակներ, շատերի պէս դուք էլ
զոհուեցիք այդ դադափարին, որի իրականացմանը համար մենք
եկել ենք հեռաւոր Կովկասից, անցել ենք արիւնի ճանապարհնե-
րից և հասել ենք ձեզ մօտ, այստեղ և փոխանակ ձեզ հետ ձեռք
ձեռքի տուած գործելու, ողբալի կերպով մենք ձեզ յուղարկաւոր
ենք եղել:

Դուք կատարել էք ձեր սուրբ պարտքը, որի ճամբու վրայ
էլ զոհուել էք: Իսկ այժմ հանգչեցէք հանգիստ, ազատութեան
սիրոյն նահատակած անմահ հերոսներ, հողը թող թեթև լինի
ձեր վրայ. պատիւ ձեզ և յարգանք ձեր անմեռ յիշատակին,
Իշխան և Իշխանականներ»:

Արամը—Իշխանի սիրելի Արամը—դեղնած, քարացած լուռ
և գլխիկոր դադաղի գլխուն կայներ էր. նա լուռ կարտասուէր,
աչքեր ուռեր էին: սաստիկ և անզուսպ յուզումով մը լեցուած
էր իր սիրտը որ բոպէմ, առաջ կարծես կուգէր պոռթկալ: Ժողո-
վուրդը անհամբեր կըսպասէր կարծելով որ Արամը իր վերջին
խօսքը պիտի ըսէ նահատակներուն: Բայց զուր. Դարաբաղի լեռ-
նորդին կարծես անզգայացեր էր: Եւ նա այնպէս լուռ, յուզուած
և լալկան փնաց մինչև յուղարկաւորութեան վերջը և դեռ օրե-
րով...:

Դպիրները «Փառք ի բարձունս» երգեցին և զինուորները
հինգ դադաղները իջեցուցին լայն ու խորունկ գերեզմանին մէջ:

Իշխանը մէջտեղ, Վահանն ու Միհրանը աջ իսկ Պօղոսն ու
Բրուտեանը ձախ կողմը դրին:

Ծաղիկներ լեցուցին դադաղներու վրայ և սկսան հողով ծած-
կել: Թաց ու փխրուն հողը դիզացաւ, քահանան խաչակնքեց
նահատակներու յաւիտենական կացարանը և վերջին «Տոգոցը»
ըսաւ անոնց կարմիր հոգիներուն համար:

Յուղարկաւորները մալուլ-մալուլ համբուրեցին իրենց ջա-
հէլ-ջիւան նահատակներուն թաց ու թարմ շիրիմը, «ողորմի»
տունին անոնց անմահ հոգիներուն և օրհնելով անոնց սուրբ և
յաւէտ անմոռաց յիշատակը՝ արցունքը աչքերնուն հեռացան...

* *

Հիմայ՝ լուռ, ահադեցիկ և տխրաբոյր է Արարուց գերեզմա-
նատունը, ուր խաղաղութեամբ ու մշիկ մշիկ, մէջ մէկ գերեզ-
մանին կը հանգչին արիւնշաղախ ու յոշոտուած դիակները Իշ-
խանի և իր կորիւններուն:

Հայաստանի շառագունած ու կարմրած հորիզոնէն կը ծագի
Հայի ազատութեան կարմիր արշալոյսը, մենք երկիր կը վերա-
դառնանք, կը վերածնի կեանքն ու եռանդը ու կը կանգնեցնենք
փառքի և արիւնի յուշարձանը՝ Իշխանին և իր ընկերներուն և
մարմարաշէն այդ յիշատակարանի վրայ կարմիր տառերով կար-
ձանագրենք Իշխանի խօսքերը.

Է՛յ ազիզ աղբէր շատ ջահէլ ջիւան,
կերաւ ու կերաւ էտ անկուշտ ճամբան,
Շատերը ընկան էտ ճամբի կէսին,
Սրտերը վառուած, յոյսը աչերին...

Ազատութեան վեհ իտէալի կարմիր ճամբուն յաղթակա-
նօրէն զոհուած ջահէլ-ջիւան և հայդուկ նահատակներ, համբոյրս
ու արցունքս ձեր շիրիմներուն և փառք ձեզ ու ձեր պանծալի
յիշատակին:

Հայկ Աճէմեան

Թիֆլիս 1916 Մարտ

Վան—Միփանի սար, ծովն ու բերդ

Յուզը ձեռքս ճամբայ ելայ մէջքիս քսակ շալակած,
Հազար սարեր, հազար ձորեր, ես կտրել եմ ու կերթամ,
Հազար-հազար մարդկանց միջով սիրտս կարօտ ու վառւած
Անապատներ ճամբայ արած օր ու գիշեր կերթամ-կերթամ:

Հազար-հազար հորիզոններ, արշալոյսներ անցուցի,
Հազար անգամ գլուխ դրի անապատի աւազին,
Խոր ձորերում հազար անգամ ես իմ ճամբան կորսուցի,
Անապատի վառ աստղերը վկայ եղան իմ ճամբին:

Շատերն ասին խեղճ ճամբորդ է կարաւանը կորուսած:
Հէյ խեղճ ճամբորդ, մոլոր ճամբորդ, դուն էլ կանցնիս ու կերթաս,
Անապատի աւազներում քեզ շիրիմ է պատրաստւած,
Անապատի յովազների չաղ բաժինը կը դառնաս:

Ու շատ անգամ երազեցի պերճ հեռափը իմ մտքի,
Ասի ահա շուտ կը հասնիմ իմ խեղճ ճամբի էն ծէրին.
Հորիզոններ վառ արեով շարան-շարան անցուցի...
Սիրտս կարօտ, հոգիս կարօտ, միշտ իմ ժպտուն հեռափին:

Նորից նորից ես գրկեցի հորիզոններ անհամար,
Դարձեալ նրան ես յանձնեցի վշտոտ սրտով անցեալին,
Եւ մոռացայ իմ անցուցած ճամբաները անդադար,
Թափառ մտքով աչքս նետած վառ ու թովչոտ երազին,
Նորից անցայ միշտ կերթամ դէպի հեռուն, միշտ հեռուն...

Ո՞ւր ես գնում, խեղճ կարաւան, անապատում անսահման.
Քո խեղճ ճամբին վախճան չկայ և ոչ հեռափ քո մտքին,
Հորիզոններ ամպոտ-պայծառ կանցնին, դարձեալ կը բացւին,
Ճամբաներին վախճան չ'կայ, ճամբաները կան ու կան...

Հէյ վախճամբաս կը վերջանայ գերեզմանիս դռան քով,
Գերեզմանս կը կանաչի, կը զարդաւի մամուրով,
Խաբար չ'առած կանցնիմ կերթամ կիսատ թողած իմ ուղին,
Ո՛չ մի ճամբայ վախճան չունի... մենք ենք վերջը մեր ճամբին...

(Անաիպ) Վան 1907

Իշխան

(† Մարգար Ազնաւուրեանի ժողովածոյէն)

Ի ՁԽԱՆԻ ԾԻՐՄԻՆ

Երազներու չընաղ դարունքին, դադափարի ոսկեշող ճանապարհին, դաւաճան գնդակին դուն զոհ գնացիր անմուրաղ ընկեր:

Մինչ երեկոն կը դար իր մթաշաղով Բզնունեանց ծովին հետ ողջագուրուելու, մինչ լուսինն իր տմոյն լոյսով կուգար ողողելու դեռ նոր հանգչող դաշտն ու անդաստանը, մինչ դուն դեռ շարունակում էիր հաստատուն քայլերով յառաջ, դէպի վեր, բարձրանալ փշոտ՝ բայց քեզ խիստ դուրեկան ճանապարհէդ: Եւ ահա այդ սիրած ու փայփայած իտէալներուդ ճանապարհին հովերը եկան հեծեծագին ինձ պատմելու քու մահդ, ո՞վ աղա-տութեան դուն երգեալ սուրբ զոհ...:

Պեկմալիօնը իրեն կերտած արձանին համբուրելով, համբուրելով կուգէր անոր շունչը պարգեւել... Եւ եթէ հնարաւոր լինէր քու սառած՝ բայց հոգիով անմահ սիրտդ իմ սրտիս պիտի սեղմէի ու ջերմ համբոյրներով քու վերքերը պիտի ամօքէի... քեզ կենդանութիւն տալու համար...:

Կամ քամի լինէի... որ ինկած ըռպէիդ իմ թեթև շնչով ճակատդ շոյէի ու վերջին հառաչանքներդ խառնած իմ գնդոցին հետ տանէի հեռու, չորս հողմերուն ու մրրիկներուն պատմելու...:

Ու անկատար իմ բոլոր սուրբ բաղձանքներուս համար, խաւար աչքերս կը յառեմ դէպի վասպուրականի ծովակը ու արտասունքներս խառնած իր աղի ալիքներուն՝ եղբրական մահդ կուլամ տխրօրէն...

Եւ թող Սիփանն ու վարազը, Անտոքն ու Գրգուրը իրենց միգապատ գլուխներով, վերաւոր սիրտդ գրկած քեզ ճրճր... ա-սեն, իսկ մենք որպէս ճշմարիտ երգեալներ, ուխտի կը դանք գերեզմանիդ...

Միսար Յարութիւնեան

Թիֆլիս 1916 փետր.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՊԱՏԿԵԼՆԵՐ

	Էջ
1. Իշխան	6
2. Շուշի	10
3. Վան	18
4. Շատախ	20
5. Իշխան	26
6. Հանրիկ	»
7. Խմբանկար, (Սարգիս, Տիգրան, Իշխան, Արամ, Մալխաս, Համազասպ)	43
8. Հանրիկ	46
9. Վան—Սիփանի սար, ծոցը ու բերդ	49

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

1. Երկու խօսք, Հայկ Անեմեան	3
2. Ջոն, Կազմողը	5
3. Իշխան (Նիկոլա Միքայելեան) Բարունակ	7
4. Մենակի Յիշատակին, Իշխան	16
5. Ռազմիկները Արևի Ճամբու վրայ, Յովն. Մխիթարեան	18
6. Սերենադա, Իշխան	21
7. Իշխանի մահը, Հմ. Մանուկեան	22
8. Վրէժ, Արմենուհի Տիգրանեան	25
9. Նամարդի նման, Իշխան	27
10. Մըրկահաւ, Թոշնիկ	28
11. Ճամբուղ վրայ, Հ. Արսուր	30
12. Նահատակներ, Յովն. Կուլօղլեան	31
13. Սերաստիացի մինչև Կովկաս, Վարսենիկ Աղասեան	33
14. Ջեղի համար, Ռ. Ռաֆայել	34
15. Իշխան որպէս գրչի մարդ, Յովն. Աւագեան	35
16. Դէպի վեր, Իշխան	39
17. Իշխանի երգը, Արսաւես Բարսեղեան	40
18. Իմ գարուն, Իշխան	42
19. Իշխանի թաղումը, Հայկ Անեմեան	43
20. Ցուպը ձեռիս, Իշխան	50
21. Իշխանի շիրմին, Միսաք Յարութեան	51

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

Վասպուրականի գրական մեակներ (IX—XX Դար. կենսագր-
րութիւններ, քերթուածներ, անտիպ գրուածքներ և այլն,
սլատկերազարդ)։

Ստանալու համար գրմել՝

Тифлисъ, Головинскій пр. № 41 Айку Аджемяну

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0397754

5429